

ВЭЛИ ЛЭМБЭЛИ,
БЭКИР ЭБДУРРЭЪМАНОВ

ЛЭМБЭЛИ ФЭРЈАДЫ

(Сэнэдли повест)

АЗЭРБАЈЧАН ДӨВЛЭТ НЭШРИЈАТЫ

Б а к ы — 1995

Китаб мўаллифларини вәсанти һесабына чап олушуб.

Редактору *Фарида Әләскарли*
Рәссамы *Рафаил Әзизов*

Әсәрини ишыг үзү көрмәсиндә көмәк едән «Чинар» истетһсалат бирлијинини баш директору Гулујев Фикрат Кәрим оғлуна мўаллифләр өз дәрин миннәтдарлығыны билдирирләр.

ЈУРД ЈУХУСУ¹

Јурд јериндә нә бир инсан,
Нә бир дәјә, нә бир һејван
Көрүнмәјир, нәдир аман!
Јетим кими бојун бүкүр.
Сыра дағлар ган-јаш төкүр.
Хәјалдадыр очаг дашы,
Ган ағлајыр булаг башы,
От басмышдыр чығырлары,
Һаны онун нахырлары?
Дағлар дәрдли, мин бәлалы
Һаны онун чәһ-чәлалы?
Бир мәнбәсди јајлаг инан,
Түтәк чалмыр бурда чобан.
Көјләр тутгун, һәр јер әлван,
Түк үрпәнир тәнһалыгдан.
Һәсрәтиндән мән јандығым,
Чөлләриндә доландығым,
Доғма јурдум зилләтдәдир,
Әсир дүшүб, зүлмәтдәдир.
Ган-јаш төкүр һычгырараг,
«Кәл, кәл» — дејир гышгырараг.
Баба јурдум, мәним түрбәм,
Өмрүм, күнүм ејләмә гәм.
Гәрибликдә сынама кәл,
Көврәлсәм дә гынама кәл.
Голларымыз бағланыбдыр,
Јолларымыз бағланыбдыр.
Боғазымы үзсәләр дә,
Ајағымы кәссәләр дә.
Сизә тәрәф сүрүнәрәм,
Бир күн кәләр көрүнәрәм.

¹ Китабда верилән ше'р парчалары Вәли Ләмбәлининдир.

II Дүнја мүһарибәсиндә һәлак олан
көрпүлүләрин (130), садахлыларын (206)
вә ашағыда адлары гејд олуна
(106) ләмбәлиләрин әзиз хатирәсинә итһаф едирәм.

1. Абдуллајев Танрыверди М.
2. Абдүррәһманов Гасым Б.
3. Ајвазов Алы Н.
4. Ајвазов Аслан М.
5. Ајвазов Мәчид М.
6. Ајвазов Казым М.
7. Ајвазов Мансыр О.
8. Ајвазов Сүлејман А.
9. Аллаһвердијев Ибраһимхә-
лил К.
10. Алыјев Исрафил Сүлејман.
11. Асланов Сәфәр Мәммәдхә-
лил.
12. Асланов Шәмхәли Ә.
13. Асланов Бајрам Мәммәдхә-
лил.
14. Ашуров Мәммәд М.
15. Балыјев Алы И.
16. Балыјев Вәли И.
17. Вәлијев Мәһәммәд Казы-
малы.
18. Вәлијев Мурад Ә.
19. Вәлијев Мухтар Ј.
20. Вәлијев Ислам В.
21. Вәлијев Мүрсәл И.
22. Гарачајев Ындајәт М.
23. Гәһрәманов Алы О.
24. Гасымов Гасым И.
25. Гасымов Әнвәр М.
26. Гасымов Маһмуд М.
27. Гасымов Мәһәммәд Г.
28. Әнсәров Аслан А.
29. Әнсәров Гара Н.
30. Әнсәров Исрафил М.
31. Әнсәров Ибраһим К.
32. Әнсәров Мирзә М.
33. Әнсәров Мәһәммәд А.
34. Әнсәров Мүрсәл М.
35. Әнсәров Нәсрәддин М.
36. Әнсәров Осман М.
37. Әнсәров Ыајдалы Ә.
38. Әнсәров Гара М.
39. Әнсәров Сә'ди И.
40. Әфәндијев Маһмуд И.
41. Әһмәдов Камил М.
42. Әһмәдов Мәһәммәд М.
43. Иднојев Мүрсәл Р.
44. Иднојев Идној Р.
45. Инсанов Гасым Г.
46. Инсанов Әһмәд Ч.
47. Инсанов Јасин Ч.
48. Инсанов Мәммәд Ы.
49. Инсанов Ыүмбәт Ә.
50. Инсанов Мә'сим Ә.
51. Ибраһимов Аслан А.
52. Исајев Алы А.
53. Исмајылов Алы К.
54. Исмајылов Вәли К.
55. Јусифов Мухтар И.
56. Јагубов Гара Г.
57. Јагубов Әһмәд Н.
58. Јагубов Мустафа И.
59. Јагубов Вәли М.
60. Јусифов Зијәддин Ј.
61. Јусифов Јусиф Н.
62. Јусифов Маһмуд С.

63. Јусифов Әһмәд Б.
64. Мәммәдәлијев Әсәд А.
65. Мәммәдов Сүлејман М.
66. Мәммәдәлијев Биһнәт Ч.
67. Мәммәдов Шәриф М.
68. Мейдијев Рүстәм Н.
69. Мустафајев Х. В.
70. Мүршүдов Мейман Ф.
71. Мүршүдов Умуд И.
72. Мүршүдов Исрафил Г.
73. Нәзәров Сүлејман С.
74. Нәсибов Мәһид М.
75. Новрузов Абдулла Н.
76. Османов Гара Ј.
77. Османов Мустафа Ј.
78. Османов Мәммәд О.
79. Омаров Алхан М.
80. Рүстәмов Мәһәммәд Г.
81. Рүстәмов Мейралы М.
82. Рүстәмов Сә'ди М.
83. Садигов Әһвәр Н.
84. Сајадов Әкбәр Б.
85. Сајадов Јунис В.
86. Сејидов Мәһәммәд Н.
87. Сүлејманов Идрис А.
88. Сүлејманов Казым А.
89. Сүлејманов Мәммәд А.
90. Сүлејманов Күлмәммәд Б.
91. Сүлејманов Мустафа Г.
92. Начыјев Әһмәд Ә.
93. Нәкимов Гара А.
94. Нәсәнов Нәсән С.
95. Нүсејнов Мәһәммәд Г.
96. Исмајыл Началы оғлу Н.
97. Нүсејнов Әһмәд Н.
98. Нүсејнов Мирзәли А.
99. Чәфәргулујев Мәһәммәд Н.

100. Чәфәргулујев Мәммәд Н.
101. Чыдыров Намаз Н.
102. Шәрифов Казым З.
103. Шәрифов Мәмиш И.
104. Шәрифов Мәһәммәд И.
105. Шәрифов Мухтар А.

(Көрпүлүләрден)

1. Мәһәммәд Гушдан оғлу
 2. Әһмәд Гушдан оғлу
- Исмајыловлар

ЛӘМБӘЛИ ВӘ КӨРПҮЛҮ
КӘНДЛӘРИНДӘН
ГАРАБАҒ УҒРУНДА
НӘЛАК ОЛАНЛАР.

1. Ајвазов Јусиф Ајваз оғлу.
2. Јусифов Әләддин Маһал оғлу.
3. Султанов Бәһруз Јусиф оғлу.
4. Шамилов Катиб Нүсеји оғлу.
5. Нәсәнов Огтај Бәкир оғлу.
6. Вәлијев Сәхрәддин Гара оғлу.
7. Әнсәров Видади Инајәт оғлу.
8. Мәммәдәлијев Әслидар Сә'ди оғлу.
9. Хәлилов Аллаһверди Сабир оғлу.
10. Исмајылов Кәрим Шөвкәт оғлу.

ЕРМӘНИСТАНДАН ОЛАН
АЗӘРБАЈҶАНЫН МИЛЛИ
ГӘНРӘМАНЛАРЫ

1. Мәммәдов Әләмдар Саһил оғлу.
(сағдыр)
2. Абасов Мейди Јусиф оғлу.

3. Начыјев Е'тибар Фиридун
оғлу
4. Мәһәррәмов Сәхавәт Әләмдар
оғлу.
5. Нүмбәтов Сәриәд Гәмбәр оғлу.

6. Әһмәдов Әсәд Чалал оғлу.
7. Нәчәфов Фәхрәддин Вәлјәддин
оғлу.
8. Гулујев Агил Саһиб оғлу.

Сијасәтдә бурахылан кичирик бир сәһвдән милјон фәлакәт төрәјир.

В. Ләмбәли

ПРОЛОГ

1991-чи ил 20 январ... Дағусту парк... Шәһидләр хијабаны... Асфалт јоллар, сәкиләр «күл ачмыш», «чичәкли чәмәнә» дөнмүшдү. Шәһидләрин ал ганынын рәмзи, даим көнүл охшајан, инди исә һамынын биканә галдығы бу күлләр нечә дә мә'јус, нечә дә пәжмүрдәдир. Сәадәт вә көзәллијин рәмзи олан бу гәрәнфилләр инди һеч кәсин көнлүнү охшамыр, руһуна гита вермир.

Инсан дәнизи далғаланыр, јолларын нәфәси тәнкијир, јоллар каһ даралыр, каһ кенәлир... Сәкиләрин кәнарында гара лөвһәләр үстүндә амансыз заманын төрәтдији бәлалара, дөвранын инсанлара бәхш етдији зүлмә гаршы нифрәт долу шүарлар...

Сыра илә дәфи олунмуш шәһидләрин һәр биринин баш тәрәфиндә «чанлы» шәкилләр... «дил ачыб данышан» бахышлар... Бу мә'јус көркәм, һәјата јеничә бојланан бу бахышлар... дағлары да, дашлары да ағладыр.

Шәһид аиләләринин, гоһум-әграбаларынын һәр биринин дәстә илә кәлиши ганлы фәчиәләрлә долу бир әсәр тә'сири бағышлајыр.

Будур, өзү чох да гоча олмајан, лакин бир ил әрзиндә шәвә сачлары гар кими ағаран бир ана дәстәнин габағында, синәсинә дөјә-дөјә оғул көрүшүнә тәләсир. Бу нә зүлм, бу нә ситәмдир, һансы күнаһымыза чавабындыр, Таңрым!.. Гышда торпаг да чичәкләјәрми? Бу гәдәр гәрәнфили нијә јетишдирдин ај Аллаһ!..

Ата нәвазишиндән, ата гајғысындан әбәди мәһрум олан, ата кәлмәси өмүрлүк додағларындан силинән ики көрпә аталарынын көрүшүнә тәләсир. Мәрмәр гәбир дашынын үстүндән мә'јус-мә'јус бојланан ата јериндә «донмушду». Бир заман үрәк парчасыны боју узуну галдырыб үзүндән-

көзүндөн өпөн ата елэ бил бу саат галхачаг, көрпөлэр көз-
лэјир, лакин ата тэрпәнмир ки, тэрпәнмир... Көрпөлэр һәр
икиси (оғлан-гыз) «Ата» — дејә аталарынын гәбир дашы-
ны гучаглајыр, гарангуш балалары кими чығырышараг
гәбир дашынын үстүндән бојланан аталарынын әксини
өпүрләр. Дәһшәтли бир сәһнә јараныр. Сызылты, ағлашма
сәсләри бир-биринә гарышыр, нөвбә илә шәһидләрин гәбри
үстүнә гәрәнфил сәпәләјән гадын, киши елэ бил суја дөнүр.
Күләк түкүрпәдичи бу ағы сәсләрини матәм либасы кејин-
миш Бакы көјләринә сәпәләјир. Бу уғултулар бајагдан
бәри Бакы лиманында гулагбатырычы сәси илә дүнјаја
гәлвәлә салан кәмиләрин үнүнә гарышыр. Һаны ана нәва-
зишиндән, ананын исти нәфәсиндән өмүрлүк мәһрум олан
аслан үрәкли Салатынын анасыз тәк баласы Чејһун? Көрә-
сән бу көрүшдә нә ган ејләди кимсәсиз галан ананын тәк
баласы?

Мәктәбли шәһидләрин — Л. Мәммәдованын, И. Ибра-
һимовун ата-аналары килеј-күзар едирләр: «Бәс һарада-
сыныз? Дәрсләр башланыб, јолдашларынызын көзләри
јолдадыр, бу гәдәр дә кечикмәк олар?» Бир тәрәфдә онла-
рын мәктәбли јолдашлары, оғлан, гыз... зијарәтә кәлибләр.
Онларын даим күлән көзләриндән гәрәнфил өртмүш гәбир-
ләр үстүнә инчиләр дамчылајыр. Гәбирләр өнүндә мәктәбли
достлары сүкута далмышды...

Кәнч Ф. Бабајевин, П. Әлигулунун, Р. Әлијевин,
Е. Бахшәлијевин, Ј. Садыговун, Ә. Мәммәдовун, Е. Мәммә-
довун вә елэ о јашда, о гејрәтдә јүзләрлә икидләримизин
гәлбиндә инчиләрдән, дүрләрдән гијмәтли нә гәдәр хәзи-
нәләр кетди.

Гој бу суаллара көјләр сәлтәнәтинин көзәл пәриси кү-
нәш чаваб версин. Гој десин көрәк бир ил әввәл баш верән
бу фачиәләрә нә үчүн биканәдир? Нијә лагејддир? Нијә
сусур, өз нәфәсилә инсанлыға гәним кәсилән бу одлу силаһ-
лары, бәшәрә фәлакәтләр кәтирән нанәчиб инсанлары нијә
әридиб мума дөндәрмир?

Тарих китаблары јандырылса да, әдаләт мүчәссәмәси
көјләр гызы бу фачиәләрин шәһидидир... Амма горхурам,
зәманә ону да чиловлајар, јери кәләндә тә'сир алтына дү-
шүб әдаләти данар. Она дејин, гој бачардыгча инсан әлин-
дән, инсан әмәлиндән узагларда долансын... лап узаг-
ларда...

* * *

Ушаглыгдан ағсаггаллардан ешитдијим һадисәләри,
гачгынлыг күнләриндә түстүсү көзләрим ачышдыран фа-
чиәләри вә ондан әввәлки илләрдә мүхәннәт гоншуларын
Ләмбәли вә көрпүлүләрин башына кәтирдикләри ишкәнчә-

ләри, фәлакәтләри кәләчәк нәслә јадикар гојмаг үчүн һадисәләри олдуғу кими, мүбалиғәсиз гәләмә алырам.

Лап гәдимдән икидләри вә көзәлләринин тохудуғу ала күллү халчалары илә тарихдә мәшһур олан Борчалы Ләмбәлисинин (бабаларымызын дедијинә көрә, онларын әксәријјәти Гарачөп Ләмбәлисиндән кәлмишдиләр) үстүндән чох ачы јелләр әсмиш, шимшәкләр ојнамыш, илдырымлар чахмыш, лакин зирәдән мөһкәм олан ләмбәлиләр һәр чүр туфанлара, гасырғалара синә кәрмиш, заманын ишкәнчәләриндән даим галиб чыхмышдылар. Анчаг әсрин сонунда заманә онларын голларыны бағлајыб гул еләмишди. Бунун үчүн дә дүнјада ән гијмәтли не'мәт олан баба јурдуну өмүрлүк итирмишдиләр...

«Ләмбәли» — сөзү тәдгигатчыларын дедијинә вә елми арашдырмалара көрә, «ләмпәли» сөзүндән көтүрүлмүшдүр. Бу кәндиң өзүлү тәхминән XV әсрдә гојулмушдур. Бу тарихи икинчи мәнтәгәдәки ермәниләр тәрәфиндән дағыдылмыш гәдим гәбир дашларынын үзәринә әрәб әлифбасы илә јазылмыш јазылар да тәсдиг едир.

Тифлис шәһәринә јахын олан бу кәндиң әһалиси илк дәфә гара чырағы атыб ләмпә јандырмышды. Бабаларымызын дедијинә көрә, «Ләмбәли» ифадәсинин әсл етимолокијасы да орадан көтүрүлмүшдүр.

Јүзә јахын јашы олан Күлмәммәд Мәрданов вә јашы јүзү кечмиш мәрһум Вәли оғлу Мәһәммәд әминин бабаларымыздан ешитдикләринә көрә, Ләмбәли кәндиңин әсасыны һачы оғлу Бајрамын улу бабасы гојмушдур.

Бу факты һәлә мүһарибә илләриндә јашы јүзә јахын олан гәһрәманлылардан Күрд Осман да бабалардан ешитдикләрини бу мәзмунда сөјләјәрмиш. Мәрдан оғлу Казым Ләмбәлидә глава ишләмишди.

Дебед чајынын сағ саһилиндә Мушул, һажвалы, Бабакәр, Дана дағы, Ләлвәр вә с. дағларла әһатә олунмуш бу кәнд дүзәнликдә, мәнзәрәли бир әразидә, үч республиканын сәрһәддиндә јерләшмишди.

Бу кәндиң бәхтәвәр халгы заман-заман ахшамлар додагы нәғмәли Дебедин лајласы илә хумарланыб јухуја кетмиш, сәһәрләр исә гыј вуран гарталларын һарај-һәширинә ојанмышдылар.

Бурадакы тајфаларын һәрәси бир ојмагдан кәлиб мәскунлашмышдылар.

Ән гәдим тајфалардан һачы өјү, Мүршүдлүләр, Гәһрәманлылар, Молла Исмајыллылар, һәсәнләр, Сејидаллыг, Мәрданлар, Әнсәрлик, Исаоғлуалылыг, Имамвердиләр, Ганнылар, Иватдылар, Назарлылар, Ағакишиләр, Хасмәммәд-

ләр, Татдар, Лаһванлар, Назар өјү, Газағалылар, Нимчәләр, Јолчулар, Инсанлар, Дашдәмирли, Ајвазлар, Јагублулар, Алвердиләр, Гараосманлылар, Шәрифли, Бозвәллик, Һәкимлиләр, Балөјү, Вәлөјү, Ашырөјү вә с.

Бә'зи тајфалар арасында ганлы вурушмалар кетмиш, һаһаг ганлар ахыдылмышды. Ел ағсаггаллары — Молла Исмајыл вә Молла Һүсејнгулу араја кириб дүшмәнләри барышдырырлармыш...

Мүршүдлү Гарачөпдән, Мәрданлар Корархындан, Сејидаллыг Даш-Салаһлыдан, Әнсәрлик Гыраг Салаһлыдан, Алвердиләр Иран Азәрбајчанындан кәлиб мәскунлашмышдылар.

Ләмбәли кәндинин бир јаны Узундәрә, бир јаны да Гаратиканлы тәпә олмагла тәхминән 25 км-дәк узанан 10 минләрлә һектар торпаг саһәси олмушду. Кәнд чамааты бу бөјүк әразини вахтилә чомаг күчүнә әлдә етмишди. Јарымкөчәри һәјат сүрән ләмбәлиләр јазын бурну дәлиләндә Гара Нәбијә, Гара Суја, Абдала, Аға булағынын јанларына, Кәздәјин ағзына, Јел дағына бинә кедәрләрмиш. Күнләргызанда исә аб-һавасы, чичәкли чәмәнләри, диш көјнәдән булаглары илә мәшһур олан, дәрман биткиләрилә зәнкли олан Чубуглу јайлағларына көчәрләрмиш. Гыз-кәлин, оғулушаг үч ај көј јайлағларда, чичәкләр сәлтәнәтиндә дөвран сүрәрмиш.

Чамаат әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олармыш. Күлмәммәд Мәрдановун бабаларымыздан ешитдијинә көрә, Ләмбәли кәндинин һими гојулмамышдан әввәл һәммин әразидә Гыллычарыг, Абдал, Чәлил, Гара Нәби, Чырағлы вә саир кәндләр олубмуш.

Гыллычарыг оғлу Мәһәммәдин (нәсли Гарачөпдәндир). Абдал кәндиндән көчәнләр Болнис рајонунун Абдаллы кәндиндә мәскунлашыблар.

Гара Нәби, Чәлил вә Чырағлы кәндиндән көчәнләрин һараја кетдикләри мә'лум дејил. Бу кәндләрин јурд јерләринин нишанәләри һәлә дә галмагдадыр. Аға булағынын габағында, Кәздәјин ағзында да кәндләр олубмуш. Онларын да нишанәләри дурур, Оғуз тајфалары заман-заман бу әразидә мәскунлашмышдыр. Аға булағындан Чырағлы кәндинә су кәмәри чәкилибмиш.

Орта күнејлә Сары күнејин чынгыллы дөшүндән кечән чох үздән басдырылмыш узунлуғу 40-50 см кәрпич борулары көрпәликдә мал отараркән ушағларла чыхарыб сындырырдыг. (Бунун шәхсән өзүм шаһидијәм).

Ермәни милләтчиләри бир сыра әламәтләрә көрә Чырағлы кәндинин ермәни кәнди олмасыны исбата чалышырды-

лар. Эввэла «Чыраглы» чыраглы мә'насыны билдирмәклә ифадәнин азербайчанлылара мәхсус олдуғуну билдирир. Бору (түнк) мәсәләсинә кәлдикдә исә онун албанлара аид олдуғу сүбутсуздур.

Күлмәммәд Мәрдановун дедикләриндән: ингилабдан эввәл Ләмбәлидә бир нәфәр дә ермәни аиләси олмамышды. Ингилаба гәдәр Ләмбәли вә һәр ики Көрпүлү кәнди Тифлис губернијасынын Борчалы гәзасынын Шулавери ујуздинин табелијиндә олмушду.

Күрчү кнјазы (аға) Сумбатов Ләмбәли кәндиндә мәскунлашмышды. Ләмбәлидә Сумбатовдан эввәл Јаша бәј (күрчү), Зәкәрә бәј (күрчү), Чин Әскәр аға ағалыг етмишдиләр. Аға ләмбәлиләрә ағыр веркиләр гојур, ичарә үчүн торпаг истәјән кәндлиләрә торпаг вермирди. Чамаатын да «мәнәм», «мәнәм», — дејән вахтыјды.

Јарымкөчәри һәјат сүрән Борчалы Ләмбәлисинин өмүрләрә өмүр чалајан гүдрәтдән јаранмыш, дүррдән гијмәтли бир сыра адәтләри варды. Кәнд чамааты лап гәдимдән малдарлыг вә әкинчиликлә мәшғул олмушду. Мәрһум Сејидаллыгын Сејид сөјләјир: — Атам дејирди ки, Ләмбәлидә 8-9 гојун сүрүсү, нечә-нечә нахыр мал, нечә илхы ат варды. Јазын бурну дәлиләндә инсанлар Дашјатаға, һасанлар Чырахлыја, һачылар Кәздәјә, Әнсәрлик Гара Нәбијә, Балөјү Абдала, Иднојлар вә Сејидаллыг Јелдағына, Бозвәллик Гаранәбијә, Вәли оғлу Јусиф Дашјатаға бинә кедәрләрмиш. Ала чалпојдан башлајараг шыдырғы јаған јағышлар, гара тисәк ара вермәз, мал-гара отун ичәрисиндә көрүнмәзмиш. Чобан-гузучу көбәләји әтәк-әтәк, гузугулағыны, јемлији шәлә-шәлә кәтирәрләрди. Ешгли ајгырларын кишнәртисиндән, буғаларын бөјүртүсүндән гулаг тутуларды.

Мај ајынын ахырларында бабалар (елә 1988-чи илә гәдәр дә) јајлаг еһтијаты көрәрләрмиш. Тәкәрләр, арабалар низамланар, улаглар налланар, дәјирманда көзәмә-көзәмә гомбер, ја гарагылчыг буғда үјүдүләр, дағ еһтијаты көрүләрмиш. Ахшамдан јола дүшәрмиш дәјәләрин белини чији вә дәрмә килим бәзәмиш көч арабалары. Нә тәкәрләрин таггылтысы, нә өкүзләрин бојнундакы зынгыров сәсләри, нә дә арабалардан бир аз эввәл мунчуг кими јолларда гатарлашан гојун-гузунун көврәк сәсләри көрпәләри өз аләминдән ајыра билмирди. Бәнөвшәнин сују, Чырчыр, Чанаглы, Афкөрпү, Вәләсди булаг архада галарды.

Палантөкәндә улаглар арабадан ачылар, һејван кәсиләр, ағачларын көлкәсинә халча дөшәнәрди, ағсаггаллар мәсләһәт верәрди чобан гузучуја. Самоварлар пыггылдајар, пүррәнки чајын әтри мешәнин гојнуна јајыларды.

Сәһәр тездән көрпәләри өзүнү мешәләрини гојундан дашлара чырпа-чырпа кәлән дағ чајынын сәси ојадарды. Ат белнидә көјәрчин дәстәситәк гојун сүрүләринини јанындан кечән гыз-кәлинин күлүш сәсләри кәич чобанлары јахыб јандырарды. Кәич чобанлар да түтәјә әл атар, дәрдини түтәклә дејәр, мешәләрини гојуна вәлвәлә салардылар. (Чобан Вәлинин дедијинә көрә Әнсәр оғлу Сүлејман, Кәл Әһмәд, Јолчунун оғлу Һасан, бир дә Сары Вәли ән јахшы түтәк чаланларыјмыш). Көч арабалары Сугарышана чатанда Борчалы арабаларынын бир һиссәси инәкли јајлағына, јухарылара—Чахчаға, бир һиссәси дә Јәһәр јолу Бејтарабчы јалына—Мики оғлунун јурдуна галхардылар. Садахлы арабалары өкүзучанын габағына — Нојфыллынын, Әзвәјиллинин, Худулунун, Адкөзәллиләрин, Тушдурлуларын, Бајрамгулуларын вә Јекә Алынын јурдуна дөндәрдиләр. Көрпүлүләр Чаггаллыја чыхардылар.

Арабаларын өкүзучандан сағ-саламат кечмәси үчүн Һачыхәлил зијарәткаһына гурбан дејиләрди. Көч чарабалары див јурдуна чатар, бир һәфтәдән сонра бархана хизәклә лап һүндүрләрдә—Чөјрүмә, Һачыларын јалына, Тәк булага, Јолчунун јурдуна галдырыларды. Чәнкәлли кәлләр дизә чөкәр, бојундуруг, самы, зәнчир гырыларды.

Чох кечмәзди бүтүн јурдларда улдуз кими сајрышарды дәјәләр, алачыглар. Гојун-гузу сүрүсү мунчуг кими кәрәнләшәрди дағларын синәсинә. Бир ајдан сонра атлар кәмәндә кәлмәз, кәлләр инсан көрәндә һүркүшәр, танымазды саһибини. Катдалар вар-дөвләтә баш чәкмәк үчүн јер-јемшли чобанлара гонаг кедәрдиләр. «Говурма көһнәдир»—дејә чобанлар онлары еркәк пөртдәмәсинә, гузу кабабына гонаг еләјәрдиләр.

Гојун сағына кәләр, сәрдән вурулар, субај сечиләр. Гојун сағылар, елә орадача үзлү-көзлү пендир мајаланар, дәләмә бишириләрди.

Гузучуну һајлајардылар, гојун-гузунун әмиши башга чүр ләззәт верәрди.

Аранда бичин башлајарды. Арпа-буғда бичиләр, хырман дөјүләр, башкөзәр тапданарды. Пешгурд арабалары јола дүшәрди. Арабалардакы көј отун арасында нә десән олмазды: Гарпыз, јемиш, хијар, шамама, мејвә, ширнијјат.

Јајын истисиндә һалдан дүшмүш кәлләр кечәннин сәринлијиндә тәибәл-тәибәл јоллары кәләфләјәрди. Аранчылар да јајлаға чатмаг үчүн јаман тәләсәјәрдиләр. Кәлләрә гарғыш еләјәрдиләр. Гыз-кәлини јүксәкләрә чыхыб Сугарышан јолларына бахардылар. «Һеч нә көрүкмүр»—сөјләнә-сөјләнә архаја гајыдардылар. Гаргајардылар динсиз јоллара.

Аранчылар ермәни горугчуларынын шәр-шәмартасыны «җе-тишмиш» сары хиҗар вә тәндир чөрәк вермәклә кәсәрдиләр.

Чобанларыны бычагынын ганы гурумазды. Чөрәк олма-јанда чанталарына бишмиш гузу гујруғу туллајардылар ки, ачанда үрәкләринә гыт олсун.

Аран көчү јахынлашанда нәнәләр јығдығы јығынтыны неһрәләрдә чалхајар, моталлар тәпиләрди. Чобанлар гојун-лары гырхардылар.

Аран көчүнә дөнәндә гыз-кәлини танымаг олмаз-ды, елә биләрдин сифәтләрә гырмызы боја чәкилибдир. Мешәбашында гыз-кәлин алма-армуда дарашарды.

Пајыза дөнәндә тојлар-тојлара чаланарды. Күләш, ди-рәдөјмә, шаһ кәтирмәк, кәлин кәтирәркән тојун габағыны кәсмәк, чыдыр атларынын јарышы... Ганны оғлу Мәһәммә-дин гара атынын габағына Борчалы чөкәјиндә чыхан ат јохујду. О һамынын севимлисијди.

Ләмбәлидә һачалы оғлу Әһмәд, Гара Мәммәд, Дәли Алы, Таһар, Турунчу Мустафа, Сејидаллығын Сејид, Ал-верди оғлу Мәммәд, Бурнуларын Рүстәм, Әнсәров Осман ән маһир күләшчиләр олмушдулар.

Көрпүлү сакини Гушдан Мустафа һараданса кәлән пә-ләнк биләкли бир пәһләваны чох јордугдан сонра архасыны вурур јерә. Шәр гарышыбмыш. «Ара чыреји бурја кәтирин. Сонра даначаг» — дејир. Бу бир аталар мәсәли кими инди дә көрпүлүдә ишләнир. Мустафа Нәзир оғлунун чобаныјды. О, Ләмбәлидә дә кимәсә нөкәр оlanda ағалар ону үч јашар кәллә күләшдирмишдиләр. Төһмә бојлу Мустафа әлини кәлин бурнуна салыб, ону јерә вурмушду.

Бу адәтләрин чоху инди көчә гәдәр тәкрар олунурду. Бәдуғур гоншулар бизи бу көзәл ән'әнәләрә тамарзи гој-дулар...

Вәли оғлу Мәһәммәд дејирди ки, Сарыгаш Мәммәдин сөј-ләдијинә көрә, ел јајлагдан арана дөнән вахт, јајлаға хәбәр кәлди ки, Гарамәммәдлинин чаполчулары кечән сүрүләри талајыр, чобанлары дөјүб өлүмчүл һала салырлар.

Мүршүд оғлу Исмајылла Сејидаллығын гојун гарышы-ғы бу ил нәдәнсә һамыдан дала галмышды. Бир күн сәһәр јухудан галханда көрдүк ки, гар јоллары, чығырлары та-мам өртүб. Сејидалы оғлу Вәли дә сүрүнүн баш чобаныјды. (Мәһәммәд киши дејир ки, Вәлинин гардашы Алы руһа-нијди. О, фаллама китабына бахыб өлдүјү күнү мәнә сөјлә-ди. Һәммин күн дә дүнјадан көчдү). Вәли сүрүнүн габағына дүшүр, сүрүнү чәкирик арана сары. Сүрү ахшамүстү Гара-

мәммәдлијә чатанда әлләриндә узун чубухлар олан 7-8 адам чумурдулар Иднојлу Гаранын үстүнә, «Ај Вәли—дејә бәркдән гышгырдым. Бир дә ону көрдүм Вәли әлиндә Османын түфәнки өзүнү сүрүнү архадан бөлүкләјиб апаран чаполчуларын јанына јетирди.

— «Аја, көпәк ушағы, гыражам, гојуну һараја апарырысыңыз? Бу кишинин күнаһы нәјди?»

Чаполчулар фикир вермәди. Вәли түфәнки үзүнә галдырды. Түфәнк ачыланда күллә гулдурларын биринин дүз башындан дәјди. О, дәрһал кечинди. Галанлары гојунлары бурахыб гачдылар. Биз сүрүнү дәһмәрләдик ки, арадан чыхаг. Бир дәстә чапар кәлиб Дардашын дүз кәдијиндә бизи сахлады. Вәлини тутуб Чәлалоглуна апардылар. Мәһкәмә Вәлини 5 ил һәбс чәзасы илә чәзаландырды. Бу хәбәр Мүршүдоғлуна чатаркән, атланыб Чәлалоглуна кетди, Вәлини заминә көтүрүб кәтирди. Мәһкәмә олду, Вәлијә 5 ил Сибир сүркүнү кәсилди. Мустафа Молла Исмајыл оғлу Әфәндијев Тифлиسدә Мүфти мәктәбини битириб, Бакыда, Кәнчәдә, Аллаһвердидә, Күмрүдә, Ставропол вә с. шәһәрләрдә ишләмиш, бир сыра шәхсләрлә көрүшмүш, јолдашлыг етмишдир. О, сон заманлар доғма јурдунда тез-тез көрүнүрдү. Ағанын кәндлиләри вар-јохдан чыхардығынын шәхсән шаһиди олурду.

Мустафа Сумбатовун гәбулунда олур, веркиләри азалтмағы тәләб едир, јохсуллары таватын үзүнә ағ олмаға, һаггыны тәләб етмәјә чағырыр. Кәнддә бир-биринин зиддини тәшкил едән ики гүввә јараныр. Һәрдән бу гүввәләр арасында силаһлы тоггушмалар да кедирди.

Сумбатов јохсул кәндлиләрә ичарәјә торпаг вермәдији һалда, Шулаверли Макара ағаја (ермәни иди) Ләмбәлинин әразисиндән мүгавилә илә 1000 һа торпаг вермишди. Макаров торпағын мүнбит сулу һиссәсиндә памбыг әкдирир, дағавар јерләриндә исә мал-гара вә гојун сахлајырды.

Мустафа јохсуллары тәшкил едиб кечә икән Макаровун бинәсинә һүчума кечир. (Макаровун бинәси Бејтарабчы кәндиндән бир гәдәр аралы јерләширди). Чамаат мал-гараны, сүрүнү дағыдыб вар-дөвләти арабалара јүкләјәрәк Ләмбәлијә кәтирир.

Касыблара, әлсиз-ајагсызлара хүсуси пај бөлүндү. Тәәссүфләр олсун ки, һарај гопанда аға гачыб арадан чыхмышды. Бу хәбәр Сумбатову илдырым кими вурду.

1917-чи илдә Николај һөкүмәти тахтдан дүшәндән сонра онун Загафгазијада олан бүтүн чәббәханалары ермәни дашнакларыјла күрчү меншевикләринин әлинә кечди. Һәмин әлә кечирилән силаһла ермәни дашнак ордусу азәр-

бајчанлы кәндләринә диван тутду. Мустафа Сумбатовун вар-дөвләтини дағытмаг әмри верди. Кәнди варлы тәбәгәси ајага галхды. Сумбатовун вар дөвләтини мұһафизә етдиләр. Дедиләр ки, Николај һакимијјәтә гајыдачаг, јохсулларла варлылар арасында јенидән атышма башлады. Халгын әксәријјәти Мустафанын тәрәфинә кечди. Халг Сумбатовун нахырла малыны, сүрү илә гојунуну, илхысыны, вар-дөвләтини әлә кечирди. Мустафа вар-дөвләти халга, јетим-јесирә, касыб-кусуба, дул гадынлара пајлатды. Силаһ тапмаг чәтин иди. Түфәнкин бирини бир инәјә дәјиширдиләр. Мустафа силаһ әлдә етмәк үчүн Тифлисә кетди. Лакин күрчү меншевикләри она рәдд чавабы вермишдиләр. Буна бахмајараг чох кечмәди ки, кими Османлы, кими Керманија бешачыланы әлдә етди.

Мустафанын тәшкилатчылығы илә силаһа сарылмыш сечмә Ләмбәли чаванлары кечә-күндүз Садахлы дәмир јолу вағзалында кешик чәкир, һәм Тифлиседән Ирәвана силаһ бурахмыр, һәм дә халгын әмлакыны ешалонла кедиб-кәлән вәһши рус әскәрләриндән мұһафизә едирдиләр. 25-30 вагондан ибарәт ешалон Тифлис тәрәфдән Бәнөвшәнин көрпүсүнә јахынлашанда Мустафа ләмбәлиләрә ешалону дајандырмаг әмри верир. Ешалон вағзала чатанда көрүрләр ки, дајанмајачагдыр. Хејли габагда сыра илә дүзүлүб, сағдан, солдан түфәнкләри паравозчуја тәрәф тушлајыб: «дајан!», «дајан!» — дејә гышгырыр, паравозчуну һәдәләјирләр. Паравозчу сүр'әти азча азалдыр. Лакин јанында олан ики нәфәр мұһафизәчи ешалону дајандырмаға ичазә вермир. Паравозчу јенидән сүр'әти артырмаг истәјәркән Мустафа чухасынын әтәјини кәмәринә кечириб паравоза јахынлашыр, о дәмир гулпдан јапышыр, бир көз гырпымында паравозун гапысындан өзүнү ичәри салыр. Көзләринә инанмыр: Алверди оғлу Мәммәд дә сағ тәрәфдән паравоза галхмыш, мұһафизәчинин бирини дә јараламышды. Мустафа вә Мәммәд тапанчалары паравозчуја тәрәф тушлајырлар. Паравозчу әјләчи бурур. Паравоз дајаныр, вагонлар бир-биринә дәјиб шаггылдашыр. Вагондакы мұһафизәчиләрлә ләмбәлиләр арасында атышма башлајыр. Мұһафизәчиләрдән өләнләр олду. Галанлар исә тәрксилаһ олунурлар.

Мустафа паравозчунун јанындакы сүпүркәбығ мұһафизәчинин белиндәки гылынчы вә түфәнки әлиндән алыр. Вагонлардакы јүкүн нәдән ибарәт олдуғуну вә һараја апарылдығыны сорушур. О, вагонлардакы јүкүн әрзаг вә һәрби ләвазиматдан ибарәт олдуғуну вә куја Сарыгамышдакы күрчү әскәрләринә көндәрилдијини сөјләјир. Мустафа дәр-

Һал баша дүшүр ки, бу сүпүркэбыг ермәнидир, һәрби ләва-
зимат да ермәни дашнакларына апарылыр. Мустафа
паравозчу вә онун мүшәјнәтчисини јерә ендирир. Оилары
Кәлә оғлу Мустафа илә Алверди оғлу Мәммәдә тапшырыр.
Өз адамларына әмр едир. Вагонларын бир-бир һамысынын
гапысыны ачдырыр. Вагонларын јүкү әрзаг (тахыл, дүјү,
лобја) вә һәрби сурсатдан ибарәт олдуғу мүәјјән едилир.
О, Ләмбәли кәндиңә адам кәндәрир. Чамаат улаглары
гошуб арабаларла кедир. Күнортаја гәдәр вагонларда
олан бүтүн әрзаг да, 70-әдәд үчајаглы пулемјот да Ләмбә-
лијә дашынды. Амма бу пулемјотларын нә күлләси вар
иди, нә дә онун дилнин биләни. Чүнки Николај һөкүмәти о
заман азәрбајҗанлылардан әскәр апармырды...

Ләмбәлиләрнин ешалонун габағыны кәсиб дағытмасы
хәбәри һәр јана јайылды. Бу һал хүсусилә күрчү меншевик
һөкүмәтинә чох пис тә'сир етди. Мустафа билирди ки, күр-
чү меншевикләри мүтләг Ләмбәли кәндиңдән бу гисасы
алачагдыр. Она көрә дә Дебед чајынын сағ саһил боју кән-
дин ашағысы илә Кирәнч Муғанлыја гәдәр узанан Ләмбә-
ли архынын сујуну бағлатдырды. Дәринлији ики-үч метр
олан бу арх дағылмаз бир сәнкәр иди. Архын ичәрисиндән
Садахлы вағзалы вә дәмир јолу илә кечән гатарлар ан-ај-
дын көрүнүрдү.

* * *

Күрчү меншевик парламентинин башында Жорданија
дурурду. О, парламентдә низам-нитизам јаратмаг үчүн
мүхтәлиф тәдбирләрә әл атырды.

1918-чи илин феврал ајы иди. Күнортадан күн әјилмиш-
ди. Ики зиреһли паравозун архасында силаһлы әскәр долу
ешалон кәлиб дајанды Садахлы вағзалында. Мустафанын
чағырышы илә кәнддә олан сечмә вә маһир атычы адам-
лар — һасанын оғлу Сүлејман, Боз Вәли, Таһар, Досу оғлу
Аллаһверди, Мүршүд оғлу Гара Мәһәммәд, һачыкәрим оғ-
лу Нәби, Мейди оғлу Һүсејн, Нимчә Муса, Тат оғлу Һү-
сејнгулу вә саирләр архын ичинә долдулар. Һәрә өз јерини
бәркидиб әмр көзләјирди. (Онда Күлмәммәд дајынын 14
јашы вармыш). Ләмбәлиләр зиреһли паравозла бирликдә
ешалону күлләјә тутдулар. Сәсдән гулаг тутулурду. Зиреһ-
ли паравоздан вә бүтүн вагонлардан Ләмбәли кәндиңә
атәш башланды. Зиреһли вагонларда јерләшдирилән
пулемјотларын лүләсиндән алов пүскүрүрдү. Күлләләр
торпағы сәнкәрдәкиләрин башына сәпәләјирди. Күллә па-
равоза нә едә биләрди? Мустафа учадан: «Бош јерә күллә
атмајын!» — дејә гышгырыр. Маһир атычылардан Аслан
оғлу Көјәһмәди, Авдынын оғлу Мәммәди, Гарачанын оғлу

Мирзәни, Әфәндијев Мәһәммәди, Гарача оғлу Сүлејманы, Ајвазоғлу Алыны, Һачы оғлу Бајрамы, Боз Вәлини, Кәлә оғлу Мустафаны, Алверди оғлу Мәммәди, Сејидалы оғлу Вәлини, Исан оғлу Алыны, Балы оғлу Балыны, Хәлил оғлу Исаны, Һәсән оғлу Сүлејманы, Мүршүд оғлу Фејзини, Иса Алынын оғлу Мәһәммәди, Тат Һасаны, Көзәлоғлу Јусифи, Дәли Алыны вә Қор Мәммәди дәстәнин арасында јерләшдирир, һәрәсинә бир тапшырыг верир.

Ләмбәлиләр күрчү полку илә ахшама гәдәр вурушду. Чамаат кечә арвад-ушағы кәнддән чыхарыб Борчалы кәндләринә апарды. Мустафанын өвлады јох иди. Арвады Фатма мүәллимә белинә тапанча бағлајыб сәнкәрдә әри илә меншевик әскәрләринә гаршы вурушурду. Мустафа она «Сән дә Борчалыја, гоһумлардан биринин евинә кет» — дејәндә Фатма мүәллимә: «Һараја кедирәм, мән дә сәнинлә бу сәнкәрдә өләжәм» — демишди.

Мустафанын тапшырығы илә кечә јарыдан кечәндә Авдынын оғлу Мәммәд бир нечә адамла атланыб Дебед (Тәвејтә) чајыны кечир. Дәмир јолуну һәм Бәнөвшәнин көрпүсүнүн алт тәрәфиндән, һәм дә вағзалдан јухары говаг (тоз) ағачынын бәрабәриндән дағыдыр, телефон дирәкләрини дә кәсирләр. Һәмин кечә көһнә калафанын чијиндә дә дәрин сәнкәр газылыр. Чүнки Ләмбәли архы көһнә калафанын јанында саға тәрәф бурулурду. Атәш хәтти вағзалдан узаглашырды. Дүшмән дәмир вагонуну сүрүб дәмир јолунун дағыдылмыш һиссәсини тә'мир едә биләр, Тифлисә хәбәр чатар, көмәк кәләр, 50-60 адам бөјүк ордуја нә едә биләрди? Дәһшәтли вәзијјәт јаранарды.

Авдынын оғлу Мәммәд, Гарача оғлу Мирзә вә Хәлил оғлу Исанын башчылығы илә көһнә калафаја бөјүк бир дәстә көндәрилир. Зирәһли вагонлар нә архаја, нә дә габаға бурахылмыр. Әсир едилир.

Сәһәр тездән 10-12 нәфәр, онлардан да биринин әлиндә ағ бајраг Сумбатовун көрпүсүнүн үстүндә көрүнүр. О дејир «а Мустафа, гој мән атым», бу дејир «гој мән атым». Хүләсә, Мустафа үзүнү Көј Әһмәдә тутуб: «Ә Көј Әһмәд, һүнәрини көстәр» — дејир. Ағ бајрағын мә'насыны јалныз Мустафа билсә дә үстүнү вурмур. (Рәһмәтлик Сарысаггал Мәһәммәд дејирди ки, Кәлоғлу Мустафанын дедијинә көрә, Көј Әһмәдин әлиндә гара гундаглы бир Османлы бешачыланы варыјды). Мустафанын сөз ағзындан чыхмамыш о, бешачыланы үзүнә галдырды. Деди: «Инди сиз, бајраг әлиндә оланы көзләјин». Түфәнк ачылан кими бајраг јерә дүшдү. Шаггылты гопду. Кәлән әскәрләрдән бир һиссәси

дала гачды, бир һиссәси дә көрпүнүн үстүнә балыг кими партлашырды. Көј Әһмәд учабојлу, көјкөзлү, сарыбәниз бир оғлан иди.

Арадан 15-20 дәгигә кечмәди ки, меншевикләр јенидән зиреһли вагонлардан ләмбәлиләри атәшә тутдулар. Чатылты, сөјүш, гышгырыг Мушул чөкәјини көтүрмүшдү.

Фатма мүәллимә илә Назарлы Молласы көһнә калафадакы дөјүшчүләрә күллә апардылар. Мәммәд ортабојлу, ағбәниз оғланыјды. Тәрпәнәндә гығылчым кими тәрпәнәрди. Мәммәд Фатманын күллә дашымасына е'тираз едир: «Әдә, ушагларә гыјмадым, онлар чох ешглә вурушурдулар. Өзүм кәлмишәм. Доғрудан да, аталар дүз дејиб: «Асланын еркәји, дишиси олмаз» а Фатма бажы! Мустафаја дејәрсән ки, дүшмән дәмир вагону сүрүб лап дағыдылмыш јерә гәдәр кәлир. Әскәрләр вагондан төкүлүб јолу тә'мир етмәк истәјәндә түк кими бирчә-бирчә көтүрүрүк, мејит мејитин үстүнә галагланыр. Биз тәрәфдән нараһат олмасын. Биз ашағыдан јолун тә'миринә имкан вермәјәчәјик дүшмәнә. Бизи о гәдәр күлләјә тутублар ки, сәнкәрини гашы елә бил котанла шумланыбдыр. Зиреһли вагон нә дала, нә дә габаға бурахылмырды. Ләмбәлинин меншевикләрини ешалонуну әсир еләмәсинин сәдасы Борчалы вә Газах маһалларына јајылды. Гејрәтли вә намуслу адамлар һәр јердән Ләмбәли кәндинә доғру ахышдылар.

Рус — јапон мүһарибәсиндә иштирак етмиш дөјүшләрдә орден вә хач нишаны алмыш Гасымлы Аслан аға (онда онун 55-60 јашы оларды. Чалсаггаллы, учабојлу, һөкмлү адамыјды), Сарвандан һачыхәлил аға, Гачағандан Молла Вәли оғлу һәсән, Тәкәлидән Көзәлоғлу Сөјүн, Улашлыдан һачы оғлу Гијас, Садахлыдан Адыкөзәл оғлу һачы, Бејтарабчыдан вә с. кәндләрдән көмәјә кәлдиләр. һәр дәстәдә 50-60, бә'зән јүзә гәдәр сечмә оғлан варды.

Аслан аға өз атлылары илә әввәлчә Көјчалын тәпәсинә чыхмыш, орадан дурбинлә вурушманын кедишини јохламыш, сонра атыны дөјүш мејданына доғру маһмызламышды. Күрчү меншевикләри онун адамларыны Чәрјәтиканда атәшә тутмушдулар. Амма хошбәхтликдән һеч кәсә хата дәјмәмишди.

Мустафа Аслан ағаны көрәндә ајаға галхыб икиәлли онун әлини сыхыр, «хош кәлдин» — дејир. Аслан аға 1990-чы илдә рус — јапон мүһарибәсиндә иштирак етмиш, бәркә-боша чыхыб-дүшмүш адамыјды. О, Мустафанын Садахлы вағзалына һүчума кечмәк планы илә разылашмыр. Она бир сыра ағыллы мәсләһәтләр верир.

Бу әснада дәмир вагонлардан меншевикләрин атәши

даһа да күчләнир. Күлләләр долу кими төкүлүр Ләмбәли архына. Аслан ага бир нә'рә чәкир. онун сәси илдырым кими шаггылдыыр. Меншевик ешалону һәр тәрәфдән атәшә тутулур... Анчаг зиреһли вагона түфәнк күлләси нә еләјәрди?

Дөјүшүн икинчи күнү 18 јашлы һәким оғлу Әһмәд вурулду. О, учабојлу, долубәдәнли, ағбәниз оғланыјды. Әһмәд башы Фатманын дизини үстүндә чан верир. Ахшам үстү икинчи бир пис хәбәри ешитдик: Көһнә калафада атышманын кеднши заманы Авдынын оғлу Мәммәд дә вурулмушду. Бу бәд хәбәр һамыны лап сарсытды. Мәммәд кими өлүмдән горхмајан икид дә белә кетди.

Гарача оғлу Мирзә дәстәни Хәлил оғлу Исаја тапшырыб һәким оғлу Дәли Алы илә бирликдә кечәикән Мәммәдин мејитини кәндә кәтирдиләр. Мустафа Мәммәдин мејитини көрәндә јаныб-јахылыр. Гарача оғлу Мирзә онун үстүнә дејинир ки, һајыфсыланма, давады, өлән дә олачаг, јараланан да. Бәс онлары да ана доғмајыбдырмы? Биз онлардан бу ики күндә нә гәдәр гырмышыг? Дүнән көрпүнүн үстүндә балыг кими партлашанлары ана доғмајыбмы? Бир дә бу вурушан оғланларын һәрәси бир Мәммәддир. Вурушманын гызғын вахты башымыза од јағырды. Тез-тез сәнкәрдән чыхыб дүшмәнин азлыгыны-чохлуғуну јохлајырды. Чох дедик, амма аз ешитди. Күнаһ өзүндәјди, нејләјәсэн?

Мустафа үзүнү Гарача оғлуна тутуб: «Ај Мирзә, ушалара да тапшырын, бирчә Алверди оғлу о Мәммәди көзләјин, чавандыр. Атасы Алверди кими елә бил Танры төрпүсү дәјмәјибдир. Чох чијәрли оғландыр. Аз галыр өзүнү зиреһли вагонун үстүнә атсын, нәфәсилә ону әритсин, мәнә дејир ки, рүсхәт вер, кедим өлдүрүлән меншевик әскәрләрини түфәнкләрини јығым, кәтирим. Күчлә әјләмишәм. Ики дәфә сүрүјүб салмышам сәнкәрә. Аллаһ ону хатадан сахласын. Шир үрәји вар онда, бејни ганды...

— Еее, а Мустафа, о да олар атасы Алверди. Ешитмиш оларсан, 1905-чи илдә кәнә Ләмбәлиләр ешалонун габағыны кәсир. Паравоз әјләнән кими Алверди киши һеч аман вермир, хәнчәрини чыхарыб паравоз сүрәни тикә-тикә доғрајыр. Мүршүд оғлу Исмајыл пис-пис онун үзүнә бахыб: «Аја, ај Алверди, аја, аманыны Аллаһ гырсын, нијә елләдин? Аја, гојсан көрәк кимди, һардан кәлиб, һараја кедир? — үстүнә дејинәркән о јерә бахыб:

— Аја, дедим ки, бирдән башачыры сүрүб гачар, — дејә чаваб вермишди.

Мејитләри Ләмбәлидә дәфи еләмәк олмазды. Һүзрдә иш-

тирак едәиләрни һамысыны гырадылар. Чамаатла мәсләһәтдән сонра мејитләр кечәикән Бејтарабчы кәндиһини мәзарыстанлығына көндәрилди. Ел јолунда гурбан кедәиләр Фатма мүәллимәһини мәсләһәти илә орада дәфн олундулар.

Вурушманын үчүнчү күнү Газах маһалынын Шыхлы кәндиһиндән Томту оғлу Әмираслан, Гыраг Салаһлыдан Дәли Маһмуд, Даш Салаһлыдан Мәммәд Коха, Инчә дәрәсиндән Гара Сөјлүнүн оғлу Нәби вә Ибраһим Коха өз атлы дәстәләријлә өзләриһини чатдырдылар һараја. Атышма гызышды, нә гызышды...

Күнортадан күн әјиләндә меншевик тәрәф атышманы дајандырды... Бизимкиләр дә атмадылар. Бир дә бахырлар ки, Сумбатовун көрпүсүнүн үстүндә јенә бир адам көрүндү. О, әлиндәки кағыз парчасыны башынын үстүндә јелләјир. Көј Әһмәд түфәнки үзүнә галдырыр ки, вурсун, Мустафа мане олур. Дејир ки, бу јәгин ки, меншевикләр тәрәфиндән көндәрилибдир. Дәјмәјин, гојун кәлсин. Көрәк нә мәрамла кәлир.

Мустафа Кор Мәммәдлә Хәлил оғлу Исаны елчинни габағына көндәрир. Чох кечмәдән онлар намә'лум елчинни көзләри бағлы һалда кәтирирләр Мустафанын, јанына. О, горхусундан јарпаг кими титрәјир. Мустафа Молла Исмајыл оғлуну сорушур. Әлиндәки мәктубу она верир.

— Оғул, мәни өлдүрмәјин, мән Садахлы кәндиһиндәнәм. — дејир. Касыб кожа кишијәм. Бу кағызы меншевикләрин арасында бир мусурман вар, о верибди. Деди ки, апар, Мустафаја вер. Касыблығын үзү гара олсун, әвәзиндә маа бир гат салдат палтары, бир чүт дә чәкмә сөз верибләр.

Мустафа мәктубу охујаркән күлүмсәјир вә әтрафына топлашан јолдашларына: «Бу мәктубу јазан мәним јахын јолдашымдыр. Кишини апарын, гоз ағачынын алтында отурдун, һөрмәт еләјин». — дејир.

Мустафа халга дүшмәһини сүлһ тәклиф етдијини сөјләјаркән адамлар јербәјердән наразылыгларыны билдирирләр: «Биз бир дамчы ганымыз галана гәдәр вуруша-чајыг». — дејирләр

Аслан аға ишә гарышыр. Үзүнү чамаата тутуб дејир: — «Ај мәним икид халгым, дар күндә бир-биринә дајаг олан халгымызын тәәссүбкеш оғулларына «бәрәкаллаһ» — дејирәм. Мәсләһәтим, зијанлығын јарысындан гајытмаг, дүшмәһини сүлһ тәклифинә разылашмагдыр».

Мустафа чамааты инандырыр ки, мәктубу јазан адамы о јахшы таныјыр. О, меншевикләрин арасында мүсәлманларын хејринә мүәјјән ишләр көрүр. Һәр һалда достунун

хәҗанәткар адам олмадыгыны сөҗләҗир. Мустафа нә досту-
нун, нә дә өзүнүн јохсулларын тәрәфдары олдуғуну халгы-
на деҗә билмәзди. Чүнки бу вурушмада, јохсулларла
бирликдә агалар, бәҗләр вә һампалар да иштирак едирләр.

Мустафанын изаһындан сонра меншевикләрин сүлһ
тәклифинә һамы разылашыр.

Мустафа бир мәктуб јазыб гочаја верир. Гоча гуш кими
ганад ачыр, көрпүнү кечир. Өзү исә Гарача оғлу Сүлејма-
ны, Сејидалы оғлу Вәлини, Кәләнин оғлу Мустафаны көтү-
рүб көрпүнүн үстүнә кәлир.

Үч нәфәр әскәрин мүшајиәти илә сағ голу кәлағајы илә
бојнундан асылы бир нәфәр онлара јахынлашыр, Мустафа
илә гучаглашыб өпүшүр. О, Әлиһејдәр Гарајев имиш. Әли-
һејдәр Гарајев о заман меншевикләрин арасына сохулуб
јохсулларын хејринә кизли иш апарырмыш, Мустафа ондан
голунун нә үчүн чијниндән асдыгыны сорушаркән о: «Бај-
рағы бу әлимдә тутмушдум. Сәнин маһир атычын јахшы ки,
синәми нишан алмады» — деҗир.

Әлиһејдәр Гарајев күрчү меншевикләринин Ләмбәли
кәндини дағыдачаглары һаггындакы планларыны ешидиб
кәнди фәлакәтдән гуртармаг үчүн алынан пулемјотларын
кәтирилмәсинә вә орадакы «гулдурларын» сакитләшдирил-
мәсинә сөз верир.

Әли пулемјот мәсәләсини тәклиф едәркән Мустафа ра-
зылашмыр. (Мустафа да Әлиһејдәр Гарајевлә бирликдә
кизли тәшкилатда ишләҗирмиш). Нәһајәт, һәр ики тәрәфин
разылығы илә пулемјотун 60-ны вердиләр. Онуну исә сах-
ладылар. Күрчү полкуна имкан верилди. Онлар дәмир јо-
лунун дағыдылмыш һиссәләрини тә'мир едиб, гара булуд
кими Садахлы вағзалыны тәрк етдиләр.

Чөнкә кәсилди, еркәкләр шаггаланды, гонаглара һөрмәт
едилди, халгымызын тәәссүбкеш оғуллары әдәб-әрканла
јола салынды.

* * *

1918-чи ил... Загафгазијада чох гарышыглыг иди... Нечә
дејәрләр, ит јијәсини танымырды. Гулағынын бир тајы кә-
силәндән сонра Түркијәнин әлиндән гачан Андроник ба-
шында 500 нәфәрдән ибарәт бир дәстә әскәрлә Ермәнистан-
да олан Азәрбајчан кәндләринә од вурур, әһалини
гылынчдан кечирирди. Буна көрә дә Мустафанын рәһбәр-
лијилә кечәләр Ләмбәлијә силаһлы дәстәләр кешик чәкир,
кәнди Андроникин һүчумундан көзләҗирдиләр...

Көрпүлү (Ашағы вә Јухары) кәндләри һајвалы дағынын
әтәјиндә үрәкачан мәнзәрәли јердә јерләшмишди. Ағсаг-
галларын дедијинә көрә, көрпүлүләр бүтүнлүклә Газах

маһалындан кәлмишдиләр. Онларын үч әсрдән артыг тарихи вардыр: — «Көрпүлү» сөзүнүн етималокијасы гырмызы көрпүдән кәлмишдир. Тарихчиләр газынты заманы тапылан мисдән дүзәлдилмиш өкүз, гојун фигурларынын түркләрә мәхсус олдуғуну сөјләмишләр. Бу кәндләрин гоншулуғунда Гохп, Галача, Шыных, Лычказор вә с. ермәни кәндләри вардыр. Көрпүлүләр кечмишдә гоншу ермәни халгы илә достлуғда јашамыш, «кирвә» олмушлар.

Нәзир оғлу Сүлејман Јухары Көрпүлүдә вар-дөвләтилә сајылан бир адамыјды. Онун Шыных кәндиндә Шәкәр аға адлы бир ермәни досту вар иди. О, бир нечә күндән сонра ермәниләрин Көрпүлү кәндләринә һүчум едәчәјини Сүлејман кишијә чатдырыр. Сүлејман киши бу хәбәри чамаата дејир.

Чамаатын бир һиссәси инанмыр, бир һиссәси исә азырғы јемәк көтүрүб дағлара—Гызылгајаја, Бабәкәрә, Данадағына, Күнәш дағына чәкилир. Тәк армудун јанында дәјә гуруб кечә-күндүз ермәниләрин һүчумуну көзләјир.

Нәзир оғлу Сүлејман һәр јерә чар чәкир, Ләмбәлидән, Газахдан, Борчалы кәндләриндән атлы дәстәләр ахын-ахын кәлир, Күнәш вә Бабәкәр дағларынын белиндә сәнкәрдә дајаныб Андроникин гулдур дәстәсини һүчумуну көзләјирләр.

Ләмбәли атлыларына Кәлоғлу Мустафа, Гарача оғлу Сүлејман башчылыг едирдиләр. Онлар өзләри илә бир пулемјот, Мустафанын васитәсилә меншевикләрдән әлдә етдији күллә дә апарырлар. Пулемјотдан истифадә гајдасыны Аслан аға Ләмбәли дөјүшчүләринә өјрәтмишди. Нәзир оғлу Сүлејман ләмбәлиләри гаршылајыр. Онлары Гады оғлунун тәпәсинә, көрпүлүләрин азлыг тәшкил етдији һиссәнин јанына көндәрир.

Кәлә оғлу Мустафа дурбинлә баханда көрүр ки, гулдурлар Јухары Көрпүлүнүн үстү Гара јалын белиндә ком-ком олуб һүчум әмри көзләјирләр. Ајваз оғлу Алы тәклиф едир ки, һәр јердә мешәнин ичи илә кедиб кешикчиләрдән бирики нәфәрини оғурласынлар. Бу тәклифә нә Мустафа, нә дә Алыискәндәр разы олмурлар...

Бир дә бахырлар ки, һәр ики Көрпүлү кәнди түстү-думан ичиндә көрүмәз олду. Јер дамларындан ибарәт олан бүтүн евләрә ермәниләр од вурмушдулар... Орда-бурда һаваны чырмаглајан гырмызы алову көрән арвад-ушағы дәһшәт бүрүјүр. Бу хәбәр Борчалы кәндләрини дә сарсыдыр. Аталар демишкән «Су кәлмәмиш чохлары чирмәнмәк истәјир»...

Андроникин таланчы гулдурлардан ибарәт дәстәси Бабә-

кәр дағына гәдәр үз тутур. Гушдан оғлу Һүмбәт дејир ки, онда мән ушағыјдым. Букүнкү кими јадымдадыр. Тәк армудун јанында дәјә гурмушдуг. Атлы ермәни гошуну бизим дәјәләрини дүз үстүнә кәлирди. Биз билмирдик ки, нејләјәк.

Ибраһимхәлил оғлу Әмраһ дејир: «Рәһмәтлик атам сөјләјирди ки, Нәзир оғлу деди ки, узаға күллә атмајын, бура-хын, лап јахына кәлсинләр.

Гошун лап јахынлашырды. Рәһмәтлик Молла Әһмәд әлиндә дә түфәнк јох иди. (Онда онун 19 јашы вармыш). Сәбри түкәнәндә киминсә түфәнкини әлиндән алыб дизә чөкдү. Гошунун габағы илә чијниндә јапынчы, сајмазјана кәлән командири нишан алды. Түфәнк ачыланда командир атын дырнағына дүшдү. Әскәрләр онун үстүнә төкүлүшдүләр. Биз исә һәр тәрәфдән онлары күлләјә тутдуг. Пәрәнләри позулан ермәниләр гачыб арадан чыхмаға башладылар. Көрпүлүләрдән Әбдүррәһман оғлу Мәһәм-мәд, Бачаг Мәммәд, Гара Нәсиб, Әһмәд Алы оғлу, Һәмид Алы оғлу, Домбаларын Нәсиб, Гурбан Рүстәм оғлу, Меһра-лы Мәммәд оғлу, Аллаһверән Шыхы оғлу, Шәкәр Исмајыл оғлу, Арых нәбилинин Усуб, Кәрим оғлу Нәби, гардашы Маһмуд, даначыларын Исмајыл, гардашы Кәрәм, Молла Исмајылоғлу Аллаһверди, Бәхтијар бир дә мән кәсә јолнан кедиб кәсдик гачан ермәниләрин габағыны. Бир тој тутдуг, бир товалатма вердик ермәниләрә даһа демә...

Кәрим оғлу Нәби ермәни-мусурман давасында ермәни-нин башыны кәсиб атын ганчығасына бағлајыб кәндә кәтирмишди.

Гачыб чаныны гуртаран өзүнү Шыных кәндиңә салды.

* * *

2-3 миңә јахын азәрбајчанлы Кәмәрли сәрһәддинә топ-ланмышды. Һачы Әфәндинин мүридләринин башында Ашур баба дурурду. Онларын хүсуси дәстәләри варды. Дин уғрунда өлмәји шәрәф билир, кетдикләри јери дағыдырдылар.

Гәдир мүәллим дејир ки, атам Молла Сүлејман дејирди ки, огул, ермәниләр ики. Көрпүлү кәндиңә дағ чөкди. Евлә-рә од вуруб јандырдылар. Кәбә, килим, фармаш, јағ-јаван-лыг — һамысыны апардылар. Кәнддә галан ики ихтијар әр-арвады өлдүрдүләр. Анан мәним гара чилдли Гур'анла-рымы чардағын алтына, јорған-дөшәјин үстүнә дүздү ки, Гур'аны јандырмазлар. Үч ајдан сонра кәндә гајыданда көрдүк ки, Гур'аны дәлиб халхалын пајасына кечирибләр. Һәр шеји дә талајыб апарыблар. Ләлә көчүб, јурду галыб...

Андроникин таланчы эскэрлэри һәр јердә Мушул мешәси илә кәлиб Бурма кәндини (о заман 30 ев идиләр) мүһасирәјә алдылар. Андроникин сәдасыны ешидән бурмалылар бир һәфтә эввәл арвад-ушағы Садахлы кәндидә јерләшдирдиләр. Дашнак ордусу Мушул мешәсинин ајағындакы мал бинәләрини вә Бурма кәндини талајыб орадан Садахлы кәндинә дөнмәк истәјәркән силаһа сарылмыш садахлыларын мүгавимәтинә раст кәлир. Гулдур дәстәси сәмтини дәјишир Ләмбәлијә тәрәф.

Мустафанын рәһбәрлији илә силаһа сарынмыш ләмбәлиләр Дебед чајынын санил боју тәпәләрдә, лап чајын кәнарында дүшмәнини һүчумуну дәф етмәк мәгсәдилә эввәлчәдән газылмыш сәнкәрдә дүшмәни көзләјирдиләр. Дүшмән атлылары Дебед чајына доғру истигамәт көтүрмүшдү. Сел кими ахырды.

Силаһлы дәстәләр Мустафанын атәш әмрини көзләјирди. Гулдурлар Дебед чајына дирәнди. Чајын кәнарындакы сәнкәрдә дүшмәни сәбирсизликлә көзләјән Ајвазоғлу Алы, Бурну Сәмәд, Сејидалы оғлу Вәли вә Кор Мәммәдин түфәнкләри шаггылдајыр. Бу ишарәни ешидән ләмбәлиләр бүтүн сәнкәрләрдән дашнак эскәрләрини атәшә тутурлар. Садахлыларын архадан һүчуму ермәниләри тәнтидир.

Ајваз оғлу Мансыр балдырындан јараланыр. Гардашы Алы көјнәјини чырыб Мансырын јарасыны бағлајыр. Алы киши сонра шир кими гызыр, атдығы күллә боша чыхмыр. О, учабојлу, сарысаггал киши иди. Ләмбәлиләр дүшмән эскәрләрини Дебед чајындан кечмәјә гојмады. Вурушма ахшама гәдәр чәкди. Андроникин таланчы дәстәсини мейитләри одун кими чахраға сәпәләнмишиди..

Угуру даша тохунан дүшмән эскәрләрини галанлары шәр гарышанда Мушул мешәсинә чәкилдиләр.

Дашнакларын һүчум едәчәкләрини көзләјән Мустафа јенидән һазырлыг көрдү...

Үч күндән сонра Чочканлы Сары Һәтәм Нерсес бир нечә нәфәрлә Ләмбәлијә кәлиб Андроник эскәрләринин Гарабаға тәрәф сәфәр етдијини хәбәр верди. Сонра чәми Чочкан кәнди адындан билдирир ки, бу вурушмада һеч бир Чочканлы иштирак етмәјиб вә хаһиш едир ки, чочканлылар ләмбәлиләрдән һеч кәсин шәтәли дәјмәсин. Мустафа узун заман Ләмбәли вә садахлыларла гоншулугда меһрибан јашајан чочканлыларә һеч кәсдән хата тохунмајачағына сөз верир вә онлары Ајваз оғлу Алы вә Бурну Сәмәдин мүшајнәти илә јола салыр.

Күрчү меншевик һөкүмәти эразини ујезд, маһал вә газалара бөлдү. Шулевер ујездинә Чаванидзе фамилијалы бир нәфәр рәис тәјин олуимушду. Шулаверә чохла полис дәстәләри кәтирилди. Жорданија һөкүмәтинин әлејһинә данышанлары кечә икән апарыб күлләләјирдиләр. Нечә ки, Борчалынын Әрәбли кәндидән Мәммәдһәсән ағаны бачысы оғлу илә бирликдә апарыб күлләләдиләр. Кимин јахшы аты, мал-гарасы, гојуну варды, саһибинә демәмиш апарырдылар.

Садахлы вағзалынын кеф-дамаглы вахтыјды. Јемәкханалар гачаг, гулдур, оғруларла долу олурду. Бош-бекар адамлар күнләрини јемәкханаларда пити, кабаб, бозбаш јејиб, пүррәнки чај ичиб, нәрд, гумар ојнамагла кечирирдиләр. Мустафа да бош вахтларында һәрдәнбир вағзала кедиб-кәләрди.

Садахлы дәмирјолу вағзалында ешалонун габағынын кәсилмәси, һәрби сурсат вә әрзағын дағыдылмасы мәсәләси һеч вахт јени гурулмуш меншевик дөвләтинин нәзәриндән јајынмазды. Буна көрә дә меншевик дөвләти Мустафанын һәбс олунамасына даир фәрман верди. (Бу фәрманын сурәти Күрчүстан Дөвләт архивиндә сахланмагдадыр.)

* * *

Меншевик һөкүмәтинин сијаси идарәсинин гырмызы гвардијасынын гудурган полисләри вә бир дәстә әскәр Садахлы вағзалына кәндәрилир. Ики нәфәр забит башына гара күл чәркәз папаг гојмуш, гара көдәрәк чуха кејмиш, белинә ала дәстәли хәнчәр бағламыш назик сифәтли, гара гашлы, назик бығлы, рус дилини јахшы билән, мәдәни рәфтарлы бир оғлана јахынлашыб Мустафаны ондан сорушурлар вә Мустафадан шәраб алачагларыны сөјләјирләр. Бу, Мустафанын өзү имиш. Мустафа ишин нә јердә олдуғуну дәрһал баша дүшүр. «Мән бу саат Мустафаны тапыб сизин һүзурунуза кәтирәрәм», — дејә онлардан араланыб јајырмаг истәјәркән гоншу кәнддән ики нәфәр полисләрә јахынлашыб: «Сизин ахтардығыңыз Мустафа елә өзүдүр, нә үчүн бурахырсыңыз?» — дејирләр.

Бу сөзү ешидән забитләр полисләрә әмр едир. Полисләр төкүлүшүб Мустафаны һәбс едирләр. Шулавер вағзалында дајандырылан зирәһли паравоз кәлир, ону вагона миндириб Тифлисә апарырлар.

Мустафанын арвады Фатма мүәллимә онун азад едил-

мәси һаггында белә данышырды: «Гардашым Мәһәммәд Мустафанын тутулмасыны кәлиб хәбәр верди. Тифлиси јахшы танымырдым. Чаван кәлинијдим. 70 јашлы гајына-там Молла Исмајыл әфәнди илә бирликдә Тифлисә кетдик. Мустафа Метех галасынын үст мәртәбәләриндән дәмир бармагчалар арасындан бахыб бизи таныды. О, мәни јахына чагырыб бу кечә күлләләнәчәјини ишарә етди. Мән горха-горха она јахынлашдым. «Главинскидә бир мүсәлман мүвәккили вар, фамили Чәфәровдур, өзүнү чатдыр она, — деди. Ахшам дүшүрдү, индики кими трамвај јох, автобус јох, фәјтон да тапа билмирәм. Јагышы да тутуб көјә чымаг олар. Нежә кедирәм Аллаһ билир. Мустафанын талеји мәним тез гајытмағымнан асылыдыр. Чатдым дворесә. Дүј-мәни сыхдым. Бир нәфәр мәни ичәри апарды. Столун әтрафында дөрд адам отурмушду. Мән сөзүмү демәмиш һөнкүрүб агладым. Ортадакы столда отуран гарабәниз адам мәни сакитләшдирди. «Чәфәров кимдир? — сорушаркән — «мәнәм», — дејә һәмин адам дилләнди.

— Мәним әрими бу кежә күлләләјәжәкләр.

О, мәним әримин Әфәндијев Мустафа олдуғуну өјрәнәндән сонра фикрә кетди. Мән дедим ки, демирәм әримин күнаһы јохдур, мәһкәмәјә верин, мәһкәмә гој өз һөкмүнү версин.

Чәфәров гала нәчәллијинә зәнк вурду вә деди ки, бу кежә М. Әфәндијевин башындан бир түк әјсиј олса, башыла чаваб верәчәксән. Гала нәчәллији дә сөз верди.

Шәр гарышһагарышыјды, өзүмү Метех галасына јетирдим. Кешикчијә бир бешлик кәнә вердим. Әһвалаты олдуғу кими Мустафаја сөјләдим. Мустафа деди ки, кет Исмајыл әфәндијә (атасы, ону гонаг евинә гојмушдум) де ки, гој мәним мәсәләми Әлиһејдәр Гарајевә чатдырсын. Әлиһејдәр Гарајев Гырмызы Гвардијанын сијаси һеј'әтинни үзвү иди. Сабаһысы өзүмү чатдырдым Шејтанбазарында Әлиһејдәр Гарајевин евинә. Бүтүн һадисәләри олдуғу кими она сөјләдим».

Мустафанын арвады Фатма мүәллимә чаван да олса чох бачарыглы иди. Онун чидди-чәһди илә прокурора Беј-тарабчы, Гасымлы, Ағамәммәдли, Гачаған, Гушчу, Садахлы, Јухары Сарал вә Ләмбәли кәндләриндән апарылан елистәмәси вә Әлиһејдәр Гарајевин ишә гарышмасы илә Мустафа һәбсханадан азад олуңду.

Мән Мустафанын азад олуңмасы үчүн архасынча Тифлисә кедәндә Сумбатовун бөјүк оғлу Миша бәј күчәдә мәннән растлашды. Мустафаны сорушду вә деди ки, Мустафа бизә дағ чәкибдир. О бурадан сағ гуртара билмәјәчәкдир.

Мустафа һәбсханадан кәләндә Фатма мұәллимәјә дејир ки, мәнним бурада галмағым горхулудур. Мән Кәнчә шәһәринә — јолдашларымын јанына кетмәлијәм. Фатма мұәллимә дә онун фикри илә разылашыр, лакин сонрадан нәдәнсә Мустафа бу фикриндән ваз кечир. Меншевик һөкүмәтинин сијаси идарәси Мустафанын өлүмүнә даир фәрман верир. Гәрары Борчалы гәзасынын Шулавер ујездинин приставы Чаванидзе илә ујездин рәиси Акакја јеринә јетирмәли олур. Онларын һәр икиси Ләмбәлијә кәлдиләр. Чамааты бир јерә топладылар. Күрчүстан меншевик һөкүмәтинин варлығындан, фәалијәтиндән, Жорданијанын әдаләтиндән данышдылар. Јығынчағын сонунда Ләмбәли кәндинә бир комиссар сечмәк фикриндә олдуғларыны сөјләдиләр вә Мустафаны кәндә комиссар сечмәји өзләри тәклиф етдиләр. Мустафанын мәдәнилијиндән, рус дилини көзәл билмәсиндән сөз ачдылар. Халг меншевикләрин бу тәклифинә разы галды, Мустафаны Ләмбәли кәндинә комиссар тәјин етдиләр.

Фатма мұәллимә дејирди ки, арадан бир гәдәр кечмишди. Јә'ни 1918-чи илин сентјабр ајы иди. Акакја 10-15 нәфәр полис илә кәлди Ләмбәлијә. Акакја учабојлу, нәһәнк көвдәли, чох чидди көркәмли бир нәфәрлә бизим евә кәлди. Онлар Мустафаны сорушдулар. Мустафанын Көрпүлү кәндинә кетдијини сөјләдим. Мустафа илә тә'чили ишләри олдуғуну дедиләр. Онларын һәр икисинин әлиндә түфәнк, белләриндә тахталы маузерләри варыјды.

Акакја түфәнкини бизим дивардакы мисмардан асды вә вағзала кетдијини сөјләди. Онларын бу һәрәкәтиндән мәнним сүмүјүм сәјсәнди.

Сабаһ Мустафаја һәр шеји олдуғу кими сөјләдим. Икинчи күн Акакја Мустафа илә бирликдә бизә кәлди. Истәдим јемәк һазырлајам. О күлүб «Мадам, пристав вағзалда гонағлыг тәшкил едибдир, стол ачдырыблар, јемәк, ичмәк — һәр шеј орада болдур. Биз бу күн орада јејиб-ичәчәјик. — деди. Һәр икиси чыхыб кетдиләр...

Сән демә Садахлы вағзалында бир хәлвәт отагда мәчлис гурдурублар. Башлајыблар јејиб-ичмәјә. Мустафа да мөһкәм ичәнијди. Ахшамдан хејли кечибмиш, бахырлар ки, Мустафа сәрхошдур. Һәмин нәһәнк адам гәфләтән Мустафанын голларыны архадан гајым тутур. Бајагдан бәри бајырда кешик чәкән полисләрә әмр олунур. Онлар отағлара долушуб Мустафанын голларыны архадан мөһкәм бағлајырлар. Кечә икән Мустафаны вағзалдан чыхарырлар.

Јолда Мустафаны мөһкәм гырманчлајырлар. О, алдығы зәрбәләрдән диксинир. Ағлы башына кәләндә голларынын бағлы олдуғуну һисс едир. Ахлы кәндини кечәркән габагдан арабалар кәлир. Мустафа күчлә өзүнү дүзәлдиб: «Ај елоглулар, Ләмбәлијә хәбәр чатдырын ки, Мустафаны апардылар». — дејир.

Арабачылар Мустафанын полисләр тәрәфиндән голубағлы апарылмасы хәбәрини ләмбәлиләрә сәһәриси күн чатдырырлар...

Мустафаны Гулу кәдијиндән ашырыб, Шулаверин алты бағларын арасы илә көксүнү өтүрә-өтүрә, сакитчә ахан кичик чајын кәнарында күлләләјирләр. Мејитини гумсаллыға басдырыб үстүнә шах-шух төкмүшдүләр. Бах, дүшмән Мустафадан белә бир сијасәтлә асанча гисас алды.

Кәлә оғлу Мустафа, Иса оғлу Алынын оғлу Мәһәммәд, Қор Мәммәд, Алверди оғлу Мәммәд, бир дә мән Мустафанын архасынча кетдик. Мурад адлы бир бағбанын көмәјилә мејити тапыб араба илә кәтирдик кәндә.

Мустафанын јолдашлары Шулаверә басгын едиб приставы да, ујездин рәйсини дә өлдүрмәји гәрара алдылар. Лакин Молла Исмајыл әми разылыг вермәди. «Әкс-һалда меншевик һөкүмәти бүтүн Борчалы кәндләринни алтыны үстүнә чевирәр, чохла ганлар ахыдарды. Өләһ оғул мәнимдир, мән разы дөјүләм,» — деди.

Мустафанын өлүмүнә бүтүн Борчалы чөкәји јанды. Мустафа сәрхош олмасајды, онун әл-голуну бағлајанмы оларды?...

«Арадан бир нечә ај кечибмиш, Алверди оғлу Мәммәдлә Иса оғлу Алынын оғлу Мәһәммәд Бејтарабчы кәндиндән кәләркән Дашјатағын гәншәриндә пристав Чаванидзе вә онун 18 нәфәрдән ибарәт дәстәсилә гаршылашырлар. Мәммәдкил хатадан совушмаг үчүн атын бојнуна вуруб Дашјатаға доғру дөнүрләр. Буну көрән пристав дәстәјә онлары тәрксиләһ етмәк әмри варир. Мәммәд дәрәјә чатаркән атдан ениб атынын чиловуну јолдашына верир. «Мустафанын һајыфыны алмалыјам». — дејә әлиндәки Керманија бешатыланыны үзүнә галдырыр. Беш дәгигә кечмәмиш үч нәфәр полиси атын дырнағына ендирир. Горхусундан гачыб арха кирән вә орадан һаваја күлләләр бурахан пристав полисләрә архаја чәкилмәк әмри верир.

Мәммәд чаван иди, амма од парчасыјды. Күлләни ијнәнин дешијиндән кечирирди, онда нә горху варды, нә дә һүркү.

Мәммәд полисләри вурандан сонра: «Бунлар Мустафанын ганына әвәз ола билмәзләр, амма тәсәллидир», — дејиб.

атларыны сүрэрэк Саггызлы дагындан ашырлар, Дикдаша чыхырлар. Ләмбәлинин бах, белә вахты варыјды. Ермәни ким иди Ләмбәли кими эзраил халгы јурдундан говурду? Ләмбәлијә саһиб дуран, силаһ көндәрән олсајды... Онда көрәрдин аналар нечә оғул доғуб. Керманијаны алт-үст еләјән рус ордусу ермәнинин архасында дуруб, буна Ләмбәли нејләсин? — дејә Күлмәммәд әми көксүнү дәриндән өтүрдү».

* * *

1918-чи илдә түрк ордусу Гафгаза сәфәр етди. Ордунун башында Мүрсәл паша кәлмишди. Афкөрпү, Галача ермәни кәндләринин ағсаггаллары түрк ордусуну дуз-чөрәклә гаршыладылар. Мүрсәл паша чөрәкдән бир парча кәсир, дуза батырыб јејир, сонра исә: «Бизнән ишиниз олмасын, биздән сизә зәррә гәдәр дә хата кәлмәз, — демишди. Чанахчылылар исә Садығын гәбринин јанында түркүн дөрд әскәрини вурмушдулар. Түркләр дә Чанахчы кәндинә өз «һөрмәтләрини» еләмишдиләр.

Мүрсәл паша Ләмбәлијә кәләндә онларын кәлишини сәбирсизликлә көзләјән ағсаггаллардан бири афтафада су вә ләјән кәгирдир. Онлара ајагларыны јумағы мүрачиәт едир. Забитләр көрүрләр ки, гоча әл чәкмир. Онлар чорабларыны чыхарыб ајагларыны јујурлар. Бирдән гоча ләјәндәки кирли сују көтүрүб башына чәкмәк истәјәркән забитләрдән бири онун голундан јапышыр. Гоча: «Имкан вер, Аллаһы севәрсәнсә ичим, бу мәним әһдимдир», — дејирсә дә забитләр она ичазә вермирләр. Мүрсәл паша үч күн Ләмбәли кәндиндә гонаг галды...

1918-чи илдә Совет һөкүмәти кәлди... (Мүәллиф: Рәһмәтлик анам дејәрди ки, Молла Һүсејнгулу әмим фаллама китабыны ачыб дејәрди ки, тезликлә Николај һөкүмәти јыхылачаг. Шишпапаглар кәләчәк. Бөјүк отурачаг, кичик данышачаг. Дәмирин тужу, инсанын бичи чыхачаг. Китаб көстәрир ки, бу һөкүмәт дә чох јашамајачаг. Күндөған тәрәфдән балача бир дөвләт пејда олуб дүнјаја саһиб олачагдыр.)

1922-чи илдә республикалар арасында сәрһәд бөлкүсү апарыларкән Ләмбәли вә һәр ики Көрпүлү кәндләри Ермәнистанын тәркибинә дахил едилмишди.

Күлмәммәд әминин дедијинә көрә, бу бөлкүјә наразылыг едән бир дәстә Ләмбәли сакини Тифлис шәһәринә Н. Нәримановун гәбулуна кедир. Ермәни дашнакларынын онлары јола вермәјәчәкләриндән шикајәт едирләр. Н. Нә-

риманов: «Горхмајын, бу ермәниләр о ермәниләрдән дејил. Кедни рәһәт јашајын. Гара Нәриман өлмәјибдир ки, онлар сизи иничдә». — шикајәтчиләрә тәсәлли вериб јола салмышды.

И. Нәриманов һарадан биләјди ки, бу дузсузлар бир вахт олачаг, азғынлашачаг, гудурачаглар.

* * *

Совет һөкүмәти кәлән күндән адамларын көзүнү горхутмаг, куја низам-интизам јаратмаг үчүн Совет һөкүмәтинин кәлишиндән наразы олан варлы тајфалары сыхышдырмаға башлады. Малы, гојуну, аты, кәндлиләрин әлиндән алынды. Гышын доңдуручу, шахталы күнүндә јашлы вә хәстә адамлары бијара (пулсуз — һагсыз иш) кәндәрир, мешәдән одун дашытдырырдылар. Комсомолчулар Гур'аны мәсчиддә јандырыр. Кәнд рәһбәрләринин үзүнә ағ олдугларына көрә Бурну Сәмәди, Рүстәми, Тат Мәһәррәми Сибирә сүркүн еләдиләр. Бу күн дә онлардан мә'лумат јохдур.

Ајры-ајры кәндләрдә ЧЕКА дөвләтин үзүнә «ағ оланлары» һәбс едиб аиләликлә Сибирә сүркүн етмәјә башлады.

Вәзијәти белә көрән Ләмбәли сакинләриндән Гарача оғлу Сүләјман вә мәләк тәбиәтли Молла Өмәр Түркијәјә кечдиләр. Алверди оғлу Мәммәд Назарлы кәдәләри ады илә мәшһур олан гачаг гардашлара вә Гасымлы Аслан ағанын бачысы оғлу Искәндәр ағаја гошулду. Мәммәд касыб Алвердинин оғлујду. Искәндәр аға ону икидлијинә көрә јанында сахлајырды.

Вәли оғлу Гара Абдал дејирди ки, Мәммәдин алтында бир боз ат варыјды. Өзү дә гачанда ағзы ачыг оларды. Довшаны ајаглајырды. Бир күн бир дәстә Көјәрчинли дәрәсиндән бәри силаһланыб һарајаса кедирмиш, Мәммәдин Бејтарабчы тәрәфдән кәлдијини ешидәркән тахыл зәмисинин ичинә долуб кизләнирләр ки, Аллаһ ешгинә гој бизи көрмәсин, шәтәли бизә тохунар, чыхыб кетсин, — дејирләр.

— Әлләриндә түфәнк ола-ола бир бөлүк адам нијә горхурмуш ки? — суал вердим.

— Ким, аја, нә данышырсан, а гывласыз, Мәммәдә түфәнкми галдырмаг оларды?! Бәлкә бирдән дәјмәди. Көјдә учан гушун көзүнә одлајырды Мәммәд. Иәм дә чох ағыр зәһми варыјды. — деди.

Әнсәр оғлу Хәлил дә Мәммәд һагда ејни сөзү данышырды. О, намәрдликлә дүшмәнини вурмазмыш. Бир күн јајын исти күнүндә дүшмәни хырманда әлиндә шана саман чеви-

рэркэн түфәнк гучагында аты дүз дүшмәнин гапысына сүрүр. Неч нә демәдән араланыб кедир. Дүшмән дә өз-өзүнә мәттәл галыр...

* * *

Гачаглар неч кәси сајмыр, күндүзләр күнләрини Садахлы вағзалында, чајханаларда, јемәкханаларда кечирдиләр.

Јетим Мусанын дедикләриндән: «1924-чү ил иди. Мән комсомолујдум. Көзүмүн одлу вахтыјды. Түфәнк чијнимдә Садахлы вағзалында һәрләнирдим. Нә олажах, Совет кими бир һөкүмәт архамда дајанмышды. Ончуда нә гачагдан, нә дә гулдурдан хәфим јохујду. Гачаглар дәстәсијнән ағачын көлкәсиндә отурмушдулар. Мән онларын јанындан кечәндә Назарлы кәдәләриндән бири (онлар ики гардашыјдылар) мәним үстүмә дикәлди, истәди түфәнкими әлимнән алсын. Бир дә көрдүм Мәммәд тәрс-тәрс гачаг јолдашынын үзүнә бахды. «Аја, һарада, кимин јанында, кимә саташырсан? Бәс мәни һараја гојурсан? О чох да ки, комсомолду, нә дәрди гајымдыр. Мәним елоғлумдур. Бу саат сәнин башына бир тәрс дәјирман ачарам ки, билмәзсән һарадан кириб һарадан чыхыбсан! — дејә гачаг јолдашынын үстүнү гызыл гуш кими кәсди.

«Биз бир-биримизә е'тибар едә билмәрик, бүјүннән дә биз кетдик»—дејә Назарлы кәдәләри Муса вә Јусиф о күндән дә јолдашларындан ајрылмышдылар.

Мәммәдә вәзифә дә вердирмәк тәклиф етдим. О једди һарајына јахын гојмады ки, мән Искәндәр ағажнаи дуз-чөрәк кәсмишәм. Өләндә дә оннан өләжәм, Мәммәддә олан тәәссиб неч кәсдә јохујду.

Һәким оғлу Сүлејман дејир ки, гағам Бејтарабчынын јаны, хан архынын алтында бостан әкибмиш. Гачаглар дәстәјнән бостана гонаг кәлибләрмиш. Онлар бостана долуб гарпызлары көлкәлијин алтына дашыјыб јерә вурур, бөјрәјини көтүрүр, галаныны исә атырлармыш. Мәммәд јенә јолдашларынын үстүнә: «Гарпызы дүшмән малы кими јејирсиниз, белә олмаз». — дејә сөјләнир.

Гачаглардан ким исә гағамын (атамын) үстүнү кәсиб пул истәјир. «Јохдур, — дејә гағам гаш-габаглы дилләнир. Сонра о, дирәкдәки кәртләри сајыб «Нијә јалан данышырсан, бу кәртләр гәдәр бостаны јығмышсан, — дејәркән јенә Мәммәд барыт кими ачылыр. «Нә олубду, сәнин елоғлуи дәјлүмү? Оннан бәрабәр бостанмы бечәрибсән?» — дејә гачаг јојдашыны данлајыр. Онлар аз галырлар бир-бирини вурсунлар.

Ҳасанын оғлу Сүлейман вағзала кедәркән Ләмбәли көр-
пүсүнүн јан-јөрәсиндә пусгуда дајанмыш дәстә ону күлләјә
тутду. Сүлейманы вурдулар...

Искәндәр аға, Сәмәд аға, Гасым аға, Һачыхәлил аға,
Сәдрәддин аға Мәммәд, гардашы Оруч бир дәстәдә бир-
ләшмишдиләр. Бабакәр дагында Этирјәтлә гачаглар ара-
сында шиддәтли вурушма кедир. О вурушмада Оруч вурул-
ду. Чох чәкмәди ки, Оручу вуран Гара Әлини дә кәндиң дүз
ортасында Мәммәд өлдүрдү.

Искәндәр ағанын гачаг дәстәси гышда Түркияјә кечәр,
јаз кәләндә исә Вәтәнә гајыдарды. Чека гачагларын һәбси
һаггында кизли фәрман верир. Искәндәр ағанын мамасы
(бибиси) оғлу Һүсејнгулу Шабанов коммунист иди. Бу сир-
ри Искәндәр ағаја чатдырыр. Гачаглар кечә икән тә'чили
сурәтдә орадан чыхырлар. Чека Һүсејнгулуну сыхыр: «ја
гачаглары кәтирмәлисән, ја да күлләләнмәлисән,» — дејә
сирри вердијинә көрә һәдәләјир.

Һүсејнгулу гачагларын архасынча Түркияјәнин Гарс
шәһәринә кедир. Һөкүмәтин онлары бағышламасы һаггын-
дакы ујдурмасы илә онлары инандырыр. Гачаглар бу һиј-
ләјә инаныб Шабановла бирликдә Лүксембург — индики
Болниси рајонуна кәлирләр. (Сәмәд аға кәлмир). Шабанов
орадан да онлары «сәнәд алмалары» үчүн Тифлис шәһәри-
нә апарыр. Гасымлы Гачаг Нуру вә онун үч нәфәр јолдашы
кетмир.

Тифлиسدә гачаглара дәбдәбәли бир сүфрә ачырлар.
Гонаглыгдан сонра Чеканын комендатурасы онлары бир-
бир гәбул едир. Бир отаға долдуруб голларыны бағлајыр-
лар, һәбсханаја салырлар. Пәһләван көвдәли, тунч бәдәнли
Мәммәдин голлары нечә бағландығыны адам тәсәввүрүнә
белә кәтирә билмир. Дејиләнә көрә, һәбсханаја су бура-
хырлар...

Гасымлы Гачаг Нуру Гохп кәндиңин үстүндә «Гачаг Ну-
руну ахтарырыг» — дејән ики комсомолчунун икисини дә өл-
дүрмүшдү.

* * *

«Газ-24»дағларын белинә кәмәр кими доланан асфалт
јолла шүтүјүр, јолларын кәнарында чијин-чијинә сөјкән-
миш рәнкарәнк әлван рајиһәли көрпә чичәкләрин әтри
сәрин меһлә бирликдә машынын ачыг пәнчәрәсиндән ичәри
долур, бизи мәст едир, јухуја верирди. Көңүл охшајан тәби-
әтин бу сәһркар кушәси елә бил тилсиминә салмышды
бизи, бағламышды дилләримизи. Һәрә өз хәјалынын дәрја-
сында үзүр, һәрдән дә көз тутдугча узанан чичәкләр сәлтә-
нәтинә бахмагдан дојмурду.

Машың Боз јохушдан кечиб дағларын әтәјинә әлван
халча кими сәрилмиш Гарахач дүзәнлијинә чатды.

— Буралар Гачаг Исаханьн јурдудур, — мүсаһибим јолун үстү лаләли чәмәнлији көстәрди. Голларыны бир-биринин белинә долајан ком-ком битмиш ал рәнкли дағ лаләләри чәмәнә башга көзәллик верирди. — «Ону да «дост» дедији дырдыбел бир кафтар ермәни әлә верди. Бу јахына гәдәр дурурду. Исаханьн елә бир гоһуму јохујдumu ки, о әчлафдан гисас алајды, — мүсаһибин арвады ки-лејләнди.

— Гачаг Исаханла Гачаг Негоғосун әһвалатыны еши-дибсәинми? — мүсаһибим үзүмә бахды.

— Хејр, о нечә олмушдур?

— Атамдан ешитмишәм.

«Бир күн һәр ики адлы-санлы гачаг Чалалолоғлунда Храмын дүз гашындакы јемәкханада растлашырлар. Онлар бир-биринин кимлијини сорушурлар, лакин һеч бири демир. Негоғос бир шүшә араг сифариш верир. О, шүшәнин ағзыны ачыб бир солуга арағы башына чәкир. Бајыра чыхыб 4-5 метр һүндүрлүјү олан храмдан тулланыр, өзү дә ајагүстә дүшүр. Ашағыдан: «Мән Нергоғосам!»—дејә гышгырыр.

Гачаг Исахан да Исаханлығыны көстәрмәк үчүн бир шүшә конјак ачдырыб конјакы бирдәфәјә башына чәкир. Храмын даһа һүндүр јериндән тулланыр. О да ајагүстә дүшүр, јыхылмыр. Ашағыдан: «Мән дә Исаханам!» — бағырыр. Һәр икиси әл вериб көрүшүрләр.»

— Бәс о кирвәси ону нечә сатыр? — суал вердим.

Чека чохдан Исаханьн кәзирмиш, лакин әлә кечирә билмирмиш. Һараданса о чөрәкбасан көпәјин онунла јахынлығыны өјрәнир. Кирвәси сөз верир ки, ону сизин торунуза салмаг мәним бојнума.

О, кәзиб дағларда Исаханьн тапыр. Дејир ки, мән данышмышам, Чека сәнин күнаһындан кечәчәк, өзүнә дә вәзифә верәчәкдир. «Дост»унун фитнәсинә алданан Исахан бир нәфәр гачаг јолдашы илә Чәлалолоғлуна кәлир.

Чеканын идарәси јемәкханадан бир гәдәр аралы — дик-дириң үстүндә имиш. Исахан јолдашыны бајырда гојуб өзү ичәри кирир. Пәнчәрә тәрәфдәки кәрдәји (өртүјү) көрән-тәк диксинир. Күрсүдә отуран ики нәфәрдән бири «Силаһы ач, гој столун үстүнә!» — дејә әмр едир. Исахан әввәлчәдән еһтијат үчүн чибиндә апардығы тапанчадан чибиндән атәр ачыр, онларын һәр икисини өлдүрүб сол пәнчәрәдән бајыра атылыр. Чај јухары гачаркән өртүјүн архасындан ачылан пулемјот атәши ону јерә јыхыр. О бири јолдашына нә гәдәр атырлар, вура билмирләр. О, чајјухары гачыб көздән итир. Исаханьн малынын, атынын, һәтта итинин

нәсли бу саат колхозларда јашајыр. Һәр мұхәннәтдән дост олмаз, «Аллаһ еләмәсин ки, биз елә дост олаг», — мұсаһибим сәмтини әјри Гара доғру чевирди.

* * *

Лап кечмишдә Ләмбәлиләрин јайлаг јери Һејдәрбәјдән (ермәни кәнди) јухары Әппәклинин дүзү дејилән әразидә имиш. Осман Алрзајевин дедијинә көрә Сојугбулаг кәнди-нин бир к/м-лијиндә бир гәбиристанлыг вармыш, бүтүн башдашларына Ләмбәли јазылыбмыш. Гарачөпүн, ја Борчалы Ләмбәлисинин олдуғу мәлум дејил. Әразидәки отарачаг јерләри азлыг етдијинә көрә Чубуглу јайлагларындан јайлаг јери алырлар. Ләмбәли, Садахлы вә ики Көрпүлү кәндләри сугарышандан сағ тәрәфә, Борчалылар исә сол тәрәфә Тодар дағына тәрәф дәнән енишли-јохушлу јолларла јурд јеринә галхарлармыш.

Чубуглу јайлағында, хүсусән, Ләмбәлиләрин 20-дән артыг јурд јерләри вардыр: Гара јурд Чөјрүм, Тәкбулаг, Чичәкли, Һачыларын јалы, Һачыоғлунун јурду, Назарлы јурду, Һәсәнләрин јурду, Кәпәнәкчи оғлунун таласы, Вәләјнүн, Баләјнүн јурду, Пәришанын таласы вә с. Илин үч ајыны кедиб о көзәл јайлагларда јайлајардылар. Сон илләрдә, јәни Совет кәләндән сонра бу јайлаглары ермәниләр азәрбајчанлыларын әлиндән алыб Сөјүдлү, Гарамәммәдли, Јағдан вә саир кәндләрә вермишди. Чамаатын өһдәсиндә јалныз учурумлу, сылдырымлы јамачлар галмышдыр. Кечә-күндүз хәјалы илә јашадығымыз бу јайлаглар көркәми дәһшәтли олса да көнүлохшајан, үрәкачан, тәбиб-дәрман, зијарәткаһ иди. Өмүрләрә өмүр чалајан бу јайлаглардакы буз булагларын ниниләри, дәли дағ чајларынын нәғмәләри, шәләләләрин гулагбатыран һарај-һәшири инди дә гулағымыздадыр. Кәкотунун, гараотун, ајыдөшәјинин, гајмагчичәјинин әтри һәлә дә бурнумуздадыр...

Мустафа мұәллим дејирди ки, атам сөјләјәрмиш ки, 1928-чи илдә Барахлы тәпәсиндә, Көтәшкәр вә Хан архынын јанында ләмбәлиләрин 300 һектардан артыг мүнбит сулу торпағы варды. Бу торпаглары халгын әлиндән чыхартмаг мәгсәдилә әразидә совхоз тәшкил етдиләр. Русијадан чаван гызлар, гадынлар кәтирдиләр. О заман Русијада мөһкәм ачлыг олдуғу үчүн гызларын өзләри ахын-ахын кәлирдиләр. Совхозун үч сүрү гојуну варды. Үчүнүн дә чобаны азәрбајчанлыларыјды. Директор, бригадир, амбардар — һамысы ермәниләр иди. Ермәниләр өзләрини јени

кәлмиш һаким Совет һөкүмәтинин символу кими апарырдылар.

Һәмнин ил Ләмбәлидә илк дәфә бирсинифли мәктәб ачылды. Синифдә чәми 15 нәфәр шакирд вармыш. Дәрсләр күрчү киязындан галмыш «Ағалыг» дежилән биротаглы бинада кечирилирди.

Ләмбәли кәндидә һеч бир ермәни аиләсинин олмадыгына көрә ермәни шө'бәси јох иди.

* * *

1930-чу илдә Ләмбәлидә коллективләшмә башланды. Торпағын, онларын олдуғуна инанан касыб-кусуб әризә вериб колхоза үзв јазылдылар. Биринчи ил колхозун тахыл мәһсулуну адамбашына чанагла бөлдүләр. Галан мәһсуллары пај еләјиб пүшк атдылар. Чохлары бу түлкү бөлкүсүнә ширникди...

Рајон рәһбәрләри чамаатын колхоза ахыныны күчләндирмәк үчүн онлара һәддиндән артыг верки гојдулар.

Ләмбәлидә савадлы адамларын олмасына бахмајараг, верки топлајан да ермәни миллијјәтиндән иди.

1933-чү илдә ортабаб һачы һәтәм оғлу Јасининин 6 отаглы икимәртәбәли евини әлиндән алыб мәктәбин истифадәсинә вердиләр. Вар-дөвләтини алыб өзүнү дә Боз тәпәдә күлләләдиләр. Бунунла да үчүнчү гәбиристанлығын әсасы гојулду.

1937-чи илдә Ләмбәлидә тәк-тәк адамлар истисна олмагла коллективләшмә баша чатды.

Һәмнин илдә ССРИ Али Советинә апарылан илк сечкиләр мәним өзүмүн дә бүкүнкү кими јадымдадыр. (Он јашым варды.)

Халгы горхутмушдулар ки, ким сәсини тез вермәсә Сибирә сүркүн едәчәкләр. Сәсвермә нә олдуғуну чамаат билмирди. Елә билирдиләр ки, онларын сәсини алачаглар. Сечкиләр һачыларын икимәртәбәли бинасында кечирилирди. Јахшы јадымдадыр ки, атам-анам, гоншулар ахшамдан јорған көтүрүб орада — сечки мәнтәгәсинин габағында јатмышдылар. Сәһәр бүллетенләри гутуја салмаг вахты бир гышгырыг, бир чығырты варды ки, инсан дәһшәтә кәлирди. Чохлары Сибирин горхусундан дирәкләрлә икинчи мәртәбәјә дырмашырдылар.

1937-чи илә гәдәр чамаатын чоху торпаглы јер дамында јашајырды.

1941-чи илдә фашист Алманијасы гәфләтән Совет дәвләтинин үзәринә һүчума кечди. Ермәни рәһбәрләринин әлине

фүрсәт дүшдү. Мүһарибәнин одлу вахты һәр јердә азәрбај-чанлылары тә'чили сурәтдә сәфәрбәрлијә алдылар. Чамаат ағлаша-сызлаша әрини, оғлуну чәһәјә јола салды. Арвад-ушаг голуну чирмәјиб кәрәнти чәкди...

* * *

Јахшы јадымдады, мај ајынын ахырлары иди... От бичини гызғын вахтыјды. Ләлвәрдән әсән сәһәр мели аналары кәдәрли гашыны сығаллајыр, тахыл зәмиләринин сүмбүлләринә дараг чәкирди.

Гырмызы тәпәл үркә Селдағылан јолунда сәдрин алтында кәклик кими сәкирди. Нә үркәнин јериши, нә дә тәбиәтин бу е'чазкар көзәллији сәдрин руһуну охшамырды. Тәпәл үркә Дуздағлынын башына чыханда бәрк кишнәди. Көврәк кишнәртидән дағлар сәсә кәлди. Сәдр көврәлди. Гоһум, гардаш, елоғлу — һамысы мүһарибәјә кетмиш, кәнддә бир башыпапаглы галмамышды. Һәр шеј арвад-ушағын үмидинә галмышды.

Гадынлары дурна гатары кими гатарлашыб кәрәнти илә от чалмалары Биннәт дајыны һалдан-һала салды. Бу мәнзәрә онун гәлбини дағлады, дәрдини үстүнә дағ бојда даһа бир дәрд гојду. О, үрәкләри дағлајан бир бајаты деди. Онун мәлаһәтли сәсиндән гоһан бу сәдалар овчу түфәнкинин сәсиндән диксинән кәклик дәстәси кими кәрәнти илә от чалан гадынлары бир аңлыға ишдән ајырды. Гыз-кәлин белини дүзәлдиб кәрәнтијә сөјкәнди... Ачкөзлүклә бу мәлаһәтли сәси динләди.

— А гыздар, Һитлерин өјү јыхылсын, чәһәл-чүмүрүн һамысыны апарды көзүнә дүртдү. Сәдр јахынлашыр, пис күнүн өмрү аз олар, һамынын кедәни кәлсин, — дејә Фатма хала белини әјиб кәрәнтинин архасына јатды, чичәкли јонча бир-биринин үстүнә галағланды...

Сәдр атын башыны чәкиб:

— Јорулмајасыныз ана-бажыларым, — дејиб атдан енди. Фатма хала дил-ағыз еләди, бағладығы бир дәстә јончаны сәдрә узадыб: «Телман» колхозунун сәдринә бичинчиләриннән һәдијјә», деди.

Гыз-кәлинин күлүш сәсләри бир-биринә гарышды. Биннәт дајы габаға јеријиб јонча дәстәсини көтүрдү, бурнуна јахынлашдырыб онун әтрини чијәрләринә чәкди, он пуд јармалыг буғда верәчәјинә сөз верди. Мәрјәм, Хејранса, Набат, Чәмилә, Балаәјүнүн ханым, Шаһнабад, Сејидаллығын, Түкәзбан, Зөһрә, Лалә, Назан, Чәваһир, Зәрри, Мәр-

тәф, Колхоз Чаваһир, Басдафа, Јетәр, Чәмилә, Јекә сәһнә вә.с.халалар сәдрә алгыш етдиләр.

Сәдр Гушдан гызынын (анамын) кәрәнтисини әлиндән алыб бир-ики ләһрә вурду...

Фатма хала: «Гавағында өлүм, гардашын Нүмбәтдән, һажалы оғлу Исмејилдән кағыз кәлирми? — дејә сәдрә суал верди. Сәдр гардашындан хејли вахтдыр кағыз алмадығыны, Исмајылла мәктублашдығыны деди. Фатма хала: «Аллаһ һеч гыјмасын». Исмајыл јохсулун дирәјидир». деди. Сәдр мәнә: «Бир долча су вер,» — дејә мүрачһәт етди. (онда мән кәрәнти чәкәнләрә су пајлајырдым). Сары мис долчаны Гарабулаг сујундан долдуруб вердим. О диш көјнәдән сују сон дамласынадәк ичди. — Сағ ол, көрпә бала, — дејиб атын белинә галхды.

Бирдән почталјон чијни чанталы Селдағыланын дәрәсиндән чыхды. Гыз-кәлини кәрәнтини атыб почталјона тәрәф гачышды. Почталјону көрән сәдр дә атын башыны чәкди: «Гардашымнан вармы?» «Атамдан вармы?», «Бизим кишидән вармы?», утананлар — «Аз, оннан вармы?» — сорушдулар. Почталјон үчбучаг шәкилли мәктублары чыхарыб бир-бир гадынлара пајлајырды. Почталјон Фатма халанын гардашы Мәһәммәддән кәлән мәктубу она узаданда бармағындан бармагчалыгы чыхарыб почталјона верди. Почталјон һачалыоғлу Исмајылдан кәлән мәктубу да сәдрә верди. Сәдр мәктубу ачыб охуду. О, мәктубу Сталинград рајонундан јазырды. Гәләбәнин бизим олачағыны инамла сөјләјир, борчалыларын, үмумијјәтлә, азәрбајчанлыларын мүһарибәдә Короғлутәк вुरुшдуғундан јазырды. Мәктуб аланлар мәктубу тәкрар-тәкрар охујур, өпүр, әринин, оғлунун, гардашынын ијисини, тәсәллисини чансыз кағыздан алырдылар.

Мәктуб алмајанларын бә'зиси гаш-габаглы сүкута далыр, бә'зиси исә ичин-ичин ағлајырды.

Сәдр бу фачһәјә дөзә билмәди, атыны маһмызлајыб орадан узаглашды...

* * *

1941—42-чи илләрдә Чадырған, Јумрудуздаг, Чанаварбасан, Селдағыланда Гарағылчыг, Гомбер сырсыр кими дурмушду. Ермәни рәһбәрләри дөвләт тәдарүкү ады илә мәһсулун бешдән дөрдүнү апарыб ермәни кәндләринә пајлајырдылар. Планларын һәддиндән артыг чох олмасына е'тираз едән савадлылығы вә бачарығы илә фәргләнән МТС-дә сијаси рәһбәр ишләјән Исмајыл һачалы оғлу вә Нүмбәт Инсанову әскәрлијә көндәрмишдиләр. Мүһарибә-

нин илк күнләриндә карточка системи ярадылды. Чөрәк тапылмырды. Һәр аилә үзүнә 400 грам чөрәк верирдиләр. Бә'зән чөрәк сүпүркә дәннндән һазырланмыш уила бишири-лирди. Нә гәдәр ач олсаг да, јалныз чөрәјин үзүнү јејирдик... Чөрәксатан Чолаг Гарекин ири бичагла «она сары» чөрәк үчүн пул узадан әлләри дөјәчләјирди. Елә бил киминсә интигамыны алырды.

Сталинин гәддар ганунлары башламышды. Колхоз тарласындан бир килограм тахыл оғурлајана бешчә ил гала кәсирдиләр. Ајрум СЕС-сы ишә дүшдү, «азјашлы вә јашы кечмиш адамлар һагсыз-мухсуз күнләрлә ишләјирдиләр.»

Белә дар күндә Ләмбәлинин сәхавәтли, тәмкинли оғлу, јетимлијин үзүнү көрән, колхоза сәдрлик едән Бишиәт Инсанов ачлара, јетимләрә әл ачыр, тәнтијиб оғурлуг едәнләри иланын ағзындан гурбағаны салдыран кими салдырыр, халгыны јола верирди.

«Нә јахшы ки, јахшы адамлар варыјмыш дүнјада, јохса дүнја зәһәр дадармыш» дејән бир әдиб нечә дә дүз дејибдир.

Мүһарибәнин дәһшәтли илләриндә бүтүн милләтләр әл-әлә вериб дүшмәнә гаршы вурушур, азәрбајчанлылар ермәниләри, ермәниләр азәрбајчанлылары көрәркән гучаглашыб өпүшүр, јаралананлар бир-бирини одун-аловун ағзындан азад едирдиләр. Азәрбајчанлы да, рус да, күрчү дә, ермәни дә, өзбәк дә бир-биринә арха олмушдулар. Һа-мы Вәтән јолунда өлмәји өзүнә шәрәф билирди. Бу јолда белинә гумбара бағлајыб өзүнү танкын алтына атаплар да, синәси илә дүшмәнин атәш нөгтәсинин габағыны кәсәнләр дә зәһмәткеш балаларыјды. Чызығындан чыханлар да вар иди. Дөјүшчүләр арасында милли мүнәсибәтләри кәскинләшдирмәк мәгсәдилә азәрбајчанлыларә «Јолдаши» дејәнләр олмушду.

М. Ч. Бағыров шәхсән чәһәјә кетмиш, ордуда низаминтизамы бәрпа едә билмәјән бир нечә кенералын тәнбәһини вермиш, күлләләмишди. О күнләр дәһшәтли күнләр иди. Адамлар ачындан көјәрти јејиб шиширдиләр. Бүтүн кечәни јол кедиб Дашјатағын күнеј һиссәсиндә азча бозармагда олан арпа зәмисиндән сүнбүл гырпыр, оғурлајыр, кәтириб сачда говурур (резин шәклиндә чөрәк алынырды) «чөрәк», — дејә аглајан көрпәләри сакитләшдирирди.

Сталин режими нә гәдәр мөһкәм олса да ачлыг, јохсул-луг, тәлабат адамлары һәр јола дәләләт едирди.

Мүһарибә икид оғланлары бир-бир удур, күндә кәндләрә бир бәд хәбәр, гара кағыз кәлирди. Елә бил кәндләрин

үстүндө шимшэк ойнайыр, илдырым чахырды. Бу гајәсиз, бу дәһшәтли мұһарибә Ләмбәлидән 105, Көрпүлүләр-дән 130, Садахлыдан 206 нәфәр јенијетмәни, чаваны удду...

1942-чи илин јанварында ермәниләр јашлы вә көрпә ушаглардан ибарәт бир дәстәни Ләлвәр мешәсинә одун гырмаға көндәрди. Дәстәнин тәркиби Өмәр оғлу Мәммәд, Ајвазоғлу Әһмәд, Әнсәров Чајлы, Әнсәров Һүсәјн, Чөллү, Мәммәдов Чавад, Вәлиоғлу Мәһәммәд. Вәлијев Маһмуддан ибарәтијди. Маһмудла мән гар тарында батмышдыг. Бизи Мәммәд киши чахартды.

1943-чү илдә фашист тәјјарәси һәрдән кәлиб Тбилисијә бомба атырды. Адамлар дүшүнүрдүләр ки, Совет һөкүмәтинин бу күн-сабаһы галыбдыр. Тезликлә јыхылмалыдыр. Она көрә дә «Совет һөкүмәти кими һөкүмәтин угрунда ган төкмәрәм». — дејәнләр гачыб мешәләрдә, дағларда дола-нырдылар.

Мушул мешәсиндә Садахлы Хосровун, Лөкдә Мадо илә гарајазылы Маһмудун, Гызыл гајада Көрпүлү Исанын дәстәси мәшһур идиләр. Гызыл гајада Гачаг Исанын дәстәси илә «Әтирјјат» дәстәсинин вурушу заманы Ләмбәли кәнд сакини Аллаһверди оғлу Вәкил вуролду. Исанын күлләси Залинјанын шапкасыны дешмиш, вуруша-вуруша өзүнү Ашағы Көрпүлү кәндиңә салмыш, орадан да мешәјә кирмиш, бир нечә күндән сонра да Ләмбәли Дүјүш Мәһәм-мәд вә Халсаларын Нәбини дә көтүрүб Түркијәјә кеч-мишди.

Мұһарибә гуртармышды. Алверди оғлу Әһмәд кечә дүкандә кешикчи иди. Дүканчы Хачик, питли Кигол, Јеғиш вә ики нәфәр дә башгасы јатдығы јердә Алверди оғлу Әһ-мәди өлдүрдүләр. Истинтаг башланды. Ишә Ермәнистан Али мәнкәмәси бахды. «Инсафлы» мәнкәмә сәдри гатилләр-дән 25 јашлы Јеғиши (чаван олдуғу үчүн) азад етди, галанларына исә узунмүддәтли сүркүн вермәси һаггында һөкм верди...

* * *

1948-чи илдә харичдә олан ермәниләрин «Вәтәнә» ахы-ны башланды. Елә милләтләрарасы мұнасибәтләрин кәс-кинләшмәси дә һәмин илләрә тәсадүф едир. Онлар ешалонларла кәлиб төкүлүрдүләр дәмир јол вағзаллары-на. Бәзиләри дизә чөкүб перронун асфалтыны өпүр, зијарәт едирди... Онларын арасында һәр чүр фитнәкар вар-ды. Онлар чәпәрләрин арасында јумурта ахтарырдылар. Чүнки онлара орда демишдиләр ки, сизин кетдијиниз вәтән-

дә нә десәниз јохдур? Нәр шеј су кими ахыр, пулсуз-парасыз...

Јумуртадан әлләри чыхан «вәтән јаврулары» чөлләрдә нә тысбаға гојдулар, нә дә көлләрдә гурбаға. Аз галды ки, јазыг һејванларын нәсли кәсилсин. Гурбаға, тысбаға јејән инсанлардан һансы инсафы көзләмәк олар?..

Дашнак галыглары Ләмбәли кәндинин икинчи мәнтәгәсинин јахынлығында олан ән гәдим гәбиристанлығы сөкдүрүб јериндә шәраб заводу тикдирдиләр. Сталин режиминин горхусундан адамларын бә'зиләри дашнакларын бу алчаг һәрәкәтинә биканә галдылар. Лакин сөзүн дүзүнү дедијинә көрә өмрү узун мүддәт һәбсханаларда кечән Әфәндијев Молла Мәһәммәд, Алы Сејидов, Мүрсәл Намазов Москваја шикајәт әризәләри јаздылар. Москва күнаһкарлары чәзаландырмаг әвәзинә, шикајәтчиләри һәбсхана илә һәдәләди...

Бу әһвалатдан тәхминән 15-20 ил кечмишди. Ләмбәлинин јол кәнарында олан икинчи гәдим гәбиристанлығы сөкүб јеринә сыра илә биначарын һими газылдыгча инсан кәлләси, гол-гылча сүмүкләри кәнара төкүлүрдү. Сәһәр тездән иди. Мәктәбә кедирдим, булдозер торпағы дүзәлдирди. Милис ишчиси Аршалјус да кәнарда дајанмышды. Мән она јахынлашыб: «Бәс белә дә инсафсызлыг олармы? Нијә гојмурсунуз бу өлүләр јериндә раһат јата?» — дејә килејләндим. О: «Пландыр, чамаата ев лазымдыр. Бир дә ки, кәнди ортасында гәбиристанлыг олмаз. — деди.

— Бәс сизин ермәни кәндләриндә бүтүн гәбиристанлыгларыныз кәнди ортасындадыр, нә үчүн учурмурсунуз? — үзүнә бахдым. О чијнини чәкди.

Икинчи гәбиристанлығын дагыдылмасына даир шәхсән өзүм Москваја шикајәт әризәси јаздым. Үч нәфәр ағсаггалла да мәктубда имза атдырдым. Москва шикајәтә бахылмасыны Нојемберјан рајонуна һәвалә етди. Нојемберјан РИК-нин сәдри Торосјан ағсаггаллары бир-бир чағыртдырыб онлара һәдә-горху кәлди...

* * *

1949-чу илдә Сталин вә Микојанын биркә тәшкил етдикләри фитнәкарлыг нәтичәсиндә Ләмбәли вә Ашағы көрпүлү кәндләриндә јашајан азәрбајчанлылара көчмәк сәрәнчамы верилди. Ләмбәли кәндинин рәһбәрләрини рајона чағырыб көч мәсәләсинә Сталинлә Бағыровун имза атдыгларыны сөјләмишдиләр. Колхозун сәдри Биннәт Инсанов кәлиб халга билдирди ки, көч көнүллүдүр, дүздүр, бизи

сыхырлар ки, халгы баша салын, амма сиз евиниздән тәр-
пәнмәјини. Чамаат чыхмамаг гәрарына кәлди. Евләрин
пулуну алмаг үчүн адамлар чағырдылар, лакин һеч кәс
пулу көтүрмәди. Ирәвандан, рајондан нүмајәндәләр кәлди.
Колхоз идарәсинин габағында ичлас олду. Ичласда Јетәр
Балыјева, Мәртәф Османова, Чаванир Балыјева чыхыш
етдиләр. Көчмәк истәмәдикләрини, әскәр аиләләри олду-
ларыны дедиләр. Кәлән нүмајәндәләр көч мәсәләсинә Ста-
линлә Бағыровун имза атмаларыны бир дә тәкрарладылар
вә ики ајагларыны бир башмаға гојдулар ки, көчмәлиси-
низ... Наәлач галан Ләмбәли чамааты өз нүмајәндәләри-
ни — Јагубов Муса вә Мәрданов Казымы — Минкәчевир
вә Бәрдә рајонуна көндәрди...

Дөрд тәрәфи дағларла әһатә олунмуш, аб-һавасы тәмиз,
сују буз кими, көзәл мәнзәрәли, Дебед чајлы, аранлы, јәј-
лаглы Ләмбәли әразисини һара илә мүгајисә етмәк оларды?
Бир дә ки, дәдә-баба јурдуну ким әбәди итирмәк истәјәрди?

Нүмајәндәләр халгын кәнддән чыхмамасы үчүн кәлиб
ағчаганадын сәрчә бојда олдуғуну сөјләдиләр. Онлар дүз
һәрәкәт етмишдиләр. Бу хәбәри ешидән чамаат ајағыны
мөһкәм дајады...

Ермәнистан һөкүмәтинин әсас мәгсәди Ләмбәли вә Көр-
пүлү кәндләринин әразиләриндә олан 10 мин һектарларла
мүһбит торпаглары әлә кечириб орада совхозлар тәшкил
етмәк иди. Чамаатын рәдд чавабыны алан вә халгын гәтиј-
јәтини көрән Нојемберјан рәһбәрләри колхозун сәдри
Б. Инсанову, партија тәшкилат катиби М. Јагубову вә кәнд
совети сәдри К. Мәрданову рајона чағырыб сыхма-боғмаја
салдылар. «Сталинин әмрини позанларын јери һәбсхана-
дыр», — дејә онлара һәдә-горху кәлдиләр. Бу һәдәләрә
бахмајараг рәһбәрләр көчүн гејри-гануни олдуғуну халга
тәкрар-тәкрар дедиләр. Лакин аталар чох јериндә дејиб ки,
чахчах нә гәдәр чаггылдаса, дәјирман билдијини үјүдәр.
Нојемберјан рајонунун рајком катиби Искәндәрјан өз
адамлары илә Ләмбәлијә кәлди. Адамлары бир-бир чағырт-
дырыб евләринин дәјәринин алмаға мәчбур етди. Инкар
едәнләрә «Сталин имза атыбдыр». — деди. Сталинин аман-
сыз гануналарындан горхан чамаат евләрин дәјәринин олду-
гча ашағы гијмәтлә алмалы олду. Јә'ни бир ев көһнә пулла
4-5 мин манат (јени пулла 4-5 јүз) дәјәринә гијмәтләнди-
рилди.

Колхозчуларын узунмүддәтли әмәјинин сәмәрәси олан
колхозун бүтүн әмлакы Јухары Көрпүлү кәндинин колхо-
зуна тәһвил верилди.

1949-чу ил, нојабрын 28-и пајызын сојуг күнлэри башламышды. Рајонун бүтүн ишчилэри гарга-гузгун кими Ләмбәлијә төкүлмүшдүләр. Ешалон Садахлы вағзалында дајанмышды. Чамаатын, маллы-бархананы дашыјыб тахта вагонлара долдурду. Һараја апарылдығыны һеч ким билмирди. 30 аилә исә вагонла Күрчүстанын Сагарачо рајонунун Гарачөп маһалына көндәрилмишди. (Чох кечмәдән онлары Күрчүстан һөкүмәти вагона долдуруб архаја кәтирди. Бәзиләринин — Јусиф Оруч вә с.-ләрин ев әшјалары һәлә дә орада галмагдадыр). Кечәдән хејли кечмишди. Гара паровоз гулагбатырычы, үрәкбуландыран бир сәслә «гышгырды». Онун экс-сәдасы Мушул дағларына вәлвәлә салды. Бу мүдһиш сәс заманын әдаләтсиз һөкмүнүн гурбаны олан күнаһсыз арвад-ушағын, уғурсуз сәфәр јолчуларынын үрәјини бир нәштәр кими дәлди, слә бил бејинини гопартды. Ешалон тәрпәнир, арвад-ушаг вагонларда сызлашыр... Бир аздан бу ағлашма сәси вагонларын тәкәрләринин таггылтысы арасында әриди...

Сојуг вагонларын тахтасы арасындан өзүнү ичәри сохур. Будур, Јохсул Муса кишинин бир бөлүк күл кими ушағы «су», — дејә көјнәјир. Нә гара паровоз инсафа кәлир, нә дә көрпәләр дил боғаза гојмурлар. Ананын тәсәллиси белә ушаглары овундура билмир. Әлачсыз галан Муса киши көрпәләри һәдәләјир, баисә аллы-јашылы гарғыш төкүр, Аллаһа, Таирыја килејләнир. Гара паровоз јолун дабаныны гырмаг үчүн һеч јердә дајанмыр, нәфәсини белә дәрмәк истәмир. Кечәнин сәссизлијини позан тәкәрләрин сәсиндән гулаг тутулур.

Ешалон Улханлы вағзалында дајаныр. Гонаглар Басаркечәр рајонунун Зод вә Ағкилсә кәндләринә кәтирилир. (Ашағы Көрпүлү кәнди автомашын карваны илә Газах рајонунун Јухары Салаһлы кәндинә апарылды.) Ләмбәлиләр үч ај гышы Зод кәндиндә кечиндиләр.

Јурд һәсрәти, вәтән ајрылығы јаман бәла имиш. Ејвана чыханда бахышлары Ләлвәр дағында доланан, отуруб-дуранда хәјал гушу Чубуглу јајлагларына ганадланан, Тәкбулағын кәдијиндән ашыб чичәкли јамачлары гарыш-гарыш кәзән, ахшам да, сабаһ да Мушул мешәсинин һавасы илә јашајан ләмбәлиләри «тәзә јурд» бир мәнкәнә кими сыхды. Бу ахынын габағыны һеч чүр алмаг олмазды. Бу гонаглар Гаманов вә онун халгындан нә гәдәр һөрмәт көрсәләр дә, гәрарларында гәти дајандылар. Онлар һәтта гышын дондуручу күнләриндә архаја дөнмәк истәјирләр, лакин Ермәнистан һөкүмәти имкан вермир, мане олурду.

Баһарын исти нәфәси дујулурду, лакин дағларын ағ өрпәји һәлә сөкүлмәк билмирди. Јоллар әриш-арғач иди. Чохлары мал-гараны габаглајыб Басаркечәрдән Ләмбәли-јәдәк пијада кәлди. Јурд һәсрәти, доғма јерләр арзусу илә јола дүшән арвад-ушаг, кечәни күндүзә гатыб јол кәлир, нә јорулур, нә безикир, нә дә ачырды. Чүнки онлар араны, јајлағлары чан дәрманы олан, өмүр узадан доғма јурда, түрбәләринә, зијарәткәһларына кәлирдиләр. Јенә дә ах-шам, сабаһ Дебедин ниннисини ешитмәјә, данм елләрини кешијиндә дајанан башы ағ чалмалы гоча Ләлвәрин аб-һавасыны удмаға гајыдырдылар.

Тәһналығда галан шән мәчлисли, бол сүфрәли, гонаг-гаралы, сал гајалар кими көкүнү јерләрини дәринлијинә ришәләндирән Борчалы кими бир маһала, ағыр елләрә, мәрданә елләрә чијин сөјкәмәјә кәлирдиләр.

Аман Аллаһ, һеч кәс көмәксиз, башсыз, саһибсиз олмасын! Басаркечәрдән гајыдан чамаат Бејтарабчыја кедән јол алтында торпағлы дамлар тикмәјә башлады. Бә'зи аиләләр, чөр-чөпдән, гарғы-гамышдан, һәтта гарғыдалы шахындан далдаланачаг гурду. Гыш кәләндә дөрд јаныны палчыглајыб гышы орада кечирди...

* * *

Ләлвәр совхозунун директору Петросјан көһнә гәбиристанлығы јухарынын әмри илә сөкдүрүб јериндә шәраб заводу тикдирмишди. Ондаи чохлау шикајәт мәктублары јазылмасына бахмајараг, чамаатын һамысыны үзүмчүлүк совхозунда ишә гәбул етди...

Ермәни орта мәктәбинини нәздиндә азәрбајчанлылар үчүн јалныз ибтидан синифләр ачылмасына ичазә верилди.

Вахт кечдикчә архын алтында Сулу кәнд, дәмјәдә исә Тәзә кәнд адлы јени кәндләр салынмаға башланды. Ермәни-азәрбајчанлы арасында мүнәсибәт мүнәсәбәти «јахшылашды». Бир-бири илә кирвә олмаг дәби јаранды. Нечә-нечә ермәни кирвәләрә ала көллү, ортасы әждаһалы Ләмбәли халчасы бағышланды.

Петросјан архаја дөнән ләмбәлиләрә торпаг вериб ишләтә'мин етдијинә көрә вәзифәсиндән азад едилди...

* * *

Султан Әскәровун хатирәләриндән: Бу белә олмушду: Минкәчевир Електрик стансијасы тикилмиш, агрегатын бири ишә салынмышды. Мил вә Муған дүзүнә чәкиләчәк каналларын алтында 100 мин һектарларла истифадә олунмајан, сусузлугдан додағлары чадар-чадар олмуш торпаг күлүмсәјирди.

Бу торпагда ишлэмэк, гэсэбэ вэ кэндлэр салмаг үчүн ишчи гүввэси лазым иди. Буна көрө дэ Сталинин, Бериянын вэ ики республиканын рәһбәрлэри — Бағыров вэ Арутјунјанын биркә мәсләһәтләшмәсиндән сонра Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлыларын Азәрбајчана көчүрүлмәси, харичдән кәлән ермәниләрин исә онларын бошалтдыглары евләрдә мәскунлашмасы гәрара алынды.

Ики республика арасында бу мәсәләјә даир мүгавилә имзаланды. Сталин бу мүгавиләјә икинчи бир маддә әлавә едир: Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлы аиләсинә мәнсуб олан јашы 16-ја чатмыш һәр бир аилә үзвү өз имзасы илә Азәрбајчана көчмәси һаггында әризә јазмалыдыр.

Јазылан мүгавилә Сталин тәрәфиндән тәсдиг едилир вә һәр ики республика рәһбәри имза атыр...

«1946-чы илдә БМТ-нин Низамнамәси тәсдиг едиләркән харичдә олан ермәни лоббиләри Низамнамәјә ашағыдакы бәндин әлавә олунмасыны тәклиф етмишдиләр: «Һәр һансы бир өлкәнни көчүрүлән вә сүркүн едилән вәтәндашына архаја вәтәнләринә гајытмаг имканы верилсин. Бу маддәнин тәсдигиндән сонра ермәниләр харичдәки ермәниләрин сијаһысыны һазырламыш, әксәријјәти Түркијәдән гачдығы һалда, куја Русијадан кетдикләрини билдириб ССРИ-јә гајытмагы гәрарлашдырмышдылар. Онлары да Ермәнистан гәбул етди.

1947-чи илдә ермәни лоббисинин вә Москвадакы ермәни милләтчиләринин, хусусән Микојанын тәкиди илә Сталин түрк әразисиндә олан 6 рајонун бошалдылмасы һаггында Түркијә һөкүмәтинә нота верди. Бунлар: Ван, Карс, Сарыгамыш, Игрир, Самсон вә Трабзон вилајәтләриндән ибарәт иди.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән галиб чыхмыш Совет һөкүмәтинин шөһрәт вә гүдрәти бүтүн Гәрб дөвләтләрини сарсытмышды. Америка дөвләт башчысы илә мәсләһәтдән сонра Сарачоғлу тәләб олунан рајонлары бошалтмаг үчүн Сталиндән 6 ил мөһләт истәди. Сталин разылашды. 6 илдән сонра Түркијә рајонларын бошалдылмасына даир ССРИ-јә хәбәр көндәрди.

1953-чү илдә Сталинин әмәлләри ајағына долашды, өз кабинетиндә фитнәләрин гурбаны олду. О заман ССРИ НС-нин сәдр вәзифәсини ичра едән Хрушшов Кремл рәһбәрләрилә мәсләһәтдән сонра Түркијә вә Американын үчүнчү дүнја мүһарибәсинә һазырлашмаг сијасәтини һисс едәрәк бошалдылмыш рајонлара кедиши дајандырды.

О күндән Америка Түркијә әразисиндә өз базаларыны јерләшдирмәјә башлады...

Ермәнистан Елмләр Академијасындан үч нәфәр елми ишчи кәлмишди. Онларын тәләби илә (мән нечә Ләмбәли «Телман» колхозунун баш агрономутәк) ат арабасына ми-ниб бүтүн күнү кәндин әразисини доландыг. Саһәдән гајы-данда идарәнин отагларындан бириндә ичлас чағырылды. Елми ишчиләр Ләмбәли әразисиндә јахшы зејтун олача-ғындан сөз ачдылар...

Академикләрин Ирәванда Арутјунјанла биркә мәсләһә-тиндән сонра Ләмбәли әразисиндә «Зејтун» совхозунун тәшкил олунмасы гәрара алынды.

1948-чи илин апрелиндә Ирәвандан көч комиссијасынын сәдр мүавини Ағајевлә бирликдә бир нечә нүмајәндә кәлди. Мән көч комиссијасынын үзвү вә баш агроном кими ичлас-да чыхыш етдим. Көчә гаршы е'тиразымы билдирдим. Ләм-бәли әразисиндәки торпагларын зејтун бағлары үчүн јарар-сыз олдуғуну сөјләдим. Мәндән сонра А. Сејидов, М. Намазов вә бир нечә гадын чыхыш етдиләр. Бизим чыхышларымыз онлары һиддәтләндирди.

Кәнд көчүрүлмүшдү. Ләмбәлидә бир нечә аилә галмыш-ды. Вахтилә колхозун һесабына јеничә тикилмиш Ләмбәли 8-иллик мәктәб биначы ермәниләрә тәһвил верилмишди. Кечә көсөвдән од алан мәктәб әшјалары илә бирликдә јанмыш, дөрд дивар галмышды. Мәктәбин јандырылмасын-да кечмиш мәктәб директору Аллаһвердијев Мәһәррәми күнаһландырыб һәбс етдиләр. Москваја јазылан әризәләр-дән сонра һәм көч дајандырылды, һәм дә М. Аллаһвердијев бәраәт газанды.

* * *

1953-чү ил...

Ләмбәли әразисиндә «Зејтун» адлы совхоз тәшкил олун-мушдур. Көһнә Ләмбәли кәнди харабалығы андырырды. Совхоза вахтилә Андроникин әскәри олмуш, инди исә Ми-којанын планларыны һәјата кечирән Б. Вартанјан директор тә'јин олунмушду.

Јени совхоза Вартанјанын дост-танышларындан ибарәт 20—30 аилә дә'вәт олунмушду. Евләрин әксәријјәтиндә јаша-јан јох иди. Совхозда планла јени јарашыглы евләр тикилмәјә башламышды. Дағ рајонларындан кәлән ермәни-ләр јени евләрдә јерләшдирилирди.

Гаты милләтчи олан Вартанјан јени јарадылмыш совхоза фәһлә лазым олдуғу һалда, совхоза бир нәфәр дә олсун азәрбајчанлы гәбул етмир, иш тәләб едән ләмбәлилә-ри кет-кәлә салыр, сүрүндүрүр, нәһајәт, тамамилә рәдд едирди. Наәлач галан адамлар Јүрчүстанын Марнеули

рајонунда, Тбилиси шәһәриндә ишләјир, ахшам да торпаглы дамына гајыдырды.

Биннәт Инсанов, М. Намазов, С. Әскәров, А. Сејидов вә с-ләрни башчылыгы илә Ләмбәли чамаатынын ганунсуз көчүрүлмәси вә евләрин дәјәринин дүзкүн өдәнилмәмәси һаггында Москваја әризәләр көндәрилди.

Мәсим Мүршүдов, Зилфәли Һүсејнов, Мәммәдхәлил Асланов вә Гәмбәр Һүсејнов Ермәнистан НС-нин сәдри Гочинјанын гәбулунда олдулар. Онлар евләрин ганунсуз алындыгы үчүн керижә гајтарылмасыны тәләб едәркән Гочинјан онлары «Сволочи!», — дејә тәһгир етмиш вә «МК-нын јени катиби Товмосјан биләр», — демишди.

Маленкова телеграмлар көндәрилди. Нәһажәт, Москвадан Димитров фамилијалы, учабојлу, нәһәнк көвдәли, чидди көркәмли бир нәфәр нүмајәндә кәлди.

Тәзә кәнддә чамаат Димитровун архасы илә сел кими ахырды.

Азәрбајчанлылар арасына сохулмуш Вартанјанын чәсусу Сено Вартанјаны мүдафиә едир, адамларла дејиширди.

Димитров дағыдылмыш гәбиристанлығын фотосуну чәкди, торпаг дамлары кәзди, адамлары бир-бир диндирди. Ичлас чағырылды. Ләмбәли халгынын ганунсуз көчүрүлдүјүнә көрә гәрар чыхарылды, протокол јазылды. Димитров тә'чили сурәтдә Москваја учду.

Бөјүк үмидләр пуч олду. Димитровун јохламасынын нәтичәси олмады. Дејиләнә көрә, јохламадан сонра ермәниләр она һәдә-горху кәлмишдиләр, өлүмлә һәдәләмишдиләр.

Чамаат евләрин гајтарылмасыны чәкинмәдән тәләб едирди. А. Сејидов, Гәмбәр Һүсејнов, Јетим Муса, Јетәр Балыјев Москваја учдулар. Онлар Кремлдә бир нечә нәфәрин гәбулунда олмушдулар...

Чох чәкмәди, Москвадан МК-дән бир нәфәр нүмајәндә кәлди. Бөјүк үмидләр көзләјән ләмбәлиләрин арзусу јенә дә пәр-пуч олду. Әввәлчә Ирәвана учан Москва нүмајәндәси орада ләмбәлиләрин «јолкәсэн», «адам өлдүрән» олдуғу һаггында мә'лумат топламыш вә гәбулуна кәлән ән гәтиј-јәтли адамлара гызылгуш сәрчәјә тәпинән кими тәпинмишди. Гәмбәр, Мәммәдхәлил вә Јетим Мусаны говмуш, һәбсә алдырачағы илә онлары һәдәләмишди. Һәрәкәти белә көрән Вартанјан даһа да чиддиләшмишди. О кәндин мәсчидини учурдуб јериндә парк салдырды. Гәбиристанлығын гоншулуғунда олан зијарәткаһын јериндә гараж тикдирди. Бир сөзлә, дашнак партијасынын үзвү, гаты милләтчи олан Вартанјан гылынчыны саға да, сола да чәкди...

Азәрбајчанлыларын ушагларына кәнди мәркәзиндә бир-бириндән аралы дөшәмәсиз, бә'зисини дөшәмәси сементдән олан отагларда дәрс дејилір, ермәни балалары үчүн исә дөрд корпуслу хүсуси мәктәб биначы тикилмишди. Рајон рәһбәрләри илдә бир дәфә кәлиб коллективни гаршысында мәктәб биначы тикдирәчәкләринә даир сөз вериб кедирдиләр. Шикајәтләрдән сонра Тәзә кәнди чөкәјиндә 8-иллик һәчминдә азәрбајчанлылар үчүн бир мәктәб биначы тикдирдиләр.

Ләмбәли мәктәбинин мүәллим коллективни күчлү олдуғу үчүн әтраф кәндләрдән бу мәктәбә шакирдләр ахын-ахын кәлирдиләр. Лакин бина дарысгаллыг едирди. Гыфыллы вә мөһүрләнмиш гапыларын саһибләри көксүнү өтүрә-өтүрә евләрини јанындан кечирди. Шикајәтләрә бахмајараг, нә евләри гајтарыр, нә дә мүвәггәти евләрдә сығынмаға шәраит јарадырдылар.

Мән Молла Мәһәммәдин тәклифи илә кедиб дәдә-баба евинин гапысына вурулмуш гара гыфылы сындырдым, әшјалары кечә икән отаға дашытдым. Совхоз директору һадисәдән хәбәр тутан кими бу ахынын гаршысыны алмаг үчүн мәни мәһкәмәјә верди. Прокурор мәним евдән бајыра атылмағыма даир санксија верди...

* * *

Зәнк чалынмышды... Шакирдләрә инша јаздырырдым. Хәбәр кәлди ки, гапынын гыфылыны сындырыб, евин әшјаларыны бајыра төкүрләр...

Дөрд нәфәр ермәни евин ахырынчы әшјасы шифонери бајыра чыхараркән шифонерин ајнасыны гапыја вуруб сындырды... Мән һирсләниб өзүмдән чыхмалы олдуғум һалда, Сандро гышгырды, дејинди ки, мән кимәсә әл галдырам, лакин сәбирлилик мәни көзләнилән хатадан гуртармаға чағырды.

Анамын лајласы илә јухуја кетдијим, ичәрисиндә бөјүјүб боја-баша чатдығым доғма евинин гапысы јенидән мөһүрләнди, гыфыл вурулду.

Бајыра сәлигәсиз сәпәләнмиш әшјаларын фотосуну чәкдириб шикајәт әризәсилә бирликдә Москваја көндәрдим. Тә'чили телеграм вурдум.

* * *

Сојуглар дүшмүшдү, Ләлвәр өзүнүн ағ өрпәјини башына өртмүшдү. Мушул дағларынын да башына дән дүшмүшдү. Нә әризәјә чаваб вар иди, нә гајғымыза галан. Аиләнин

беш нәфәрдән ибарәт олан үзвү бајырда кечәләјирдик. Хү-ласә, онда ганунлар кеч едирдисә дә, аталар демишкән «күч еләјирди».

Гар јағмышды. Ев әшјалары һәлә дә гапыда гарын алтында иди. Гышын дондуручу күнүндә бир нечә күн ејванда јатышдыг. Сонра пәнчәрәни ачыб јенидән отаға долдуг.

Сәһәр тездән иди. Пәнчәрә ачылды. Бир нәфәр пәнчәрәдән отаға тулланды. Мән јатачагдан дурдум. О: «филанкәсов филанкәс сәнсәнми?» — суал верди. Мән өзүмү она тәгдим етдим. О, әлиндәки гара портфелин дүјмәсини ачды. Ораја нәсә гејд етди.

— Һәр шеји өзүн көрүрсән, — дејә она мүрачиәт етдим. О, чијнини чәкиб пәнчәрәдән бајыра чыхды...

* * *

Вартанјанын идарәси... О, мәғрурчасына отурмуш, коменданты директорунун тә'сири нәтичәсиндә ән гаты милләтчи кими танынан Врам собаја одун долдурур. Сонра ајаға галхыб әмрә мүнтәзир дајаныр...

Вартанјан кејими, чиддилији вә гәддарлығы илә өзүнү Сталинә бәнзәдир, башына Сталинин шапкасына охшар шапка гојарды. Онун бөјүк һәјат тәчрүбәси варды. Бачарыглы, ишкүзар вә ән гаты милләтчи иди. О, халгынын јолунда һәр шејә, өлүмә дә һазыр иди. Онун үмдә мәгсәди азәрбајчанлылары сыхышдырмаг, дағларда олан учгар ермәни кәндләринин әһалисини совхозда јерләшдирмәк, онлара јахшы шәраит јаратмаг иди.

О, башыны галдырыб бахышларыны үзүмә дикди.

— Һмм, мәннән јаздын, јенә кәлдин мәним јаныма ев үчүн. Инди диллиндән өз әлинлә бир гәбз јазырсан ки, Москваја көндәрдијин мәктубларда јаздығын шикајәтләр бөһтандыр. Мән сәнә еви ондан сонра верәчәјәм. — деди.

— Јазарам, — дејә гәтијјәтлә дилләндим. О, бир вәрәг верди. Мән онун дедикләрини јаздым, «бөһтандыр» сөзүнү дырнаг арасына алдым. Гәбзи онун габағына масанын үстүнә гојдум. О, үзүмә бахыб; горхдуғуму күман едиб:

— Горхурсан, мән елә адам дејиләм. — дејиб гәбзи чырыб собанын габағына атды.

Беш нәфәр бир отаглы ездә јерләшдик...

* * *

Вартанјан әввәлчә курјери олан Врамы комендант, сонра исә кәнд Совет сәдри тә'јин етдирди. О, Врамын васитәсилә азәрбајчанлы чаванларыны дөјдүрүр, мәһкәмәнин әли

илә күллү мигдарда пул тәләб едир, өзүнү дә һәбсханаја көндәртдирди.

Нахшкарјан Нојемберјанда 20 илә јахын һөкмранлыг етди. О, ермәни милләтинә Бакыдан нәғмә ешитмәји гадаган етмишди. Онлар бирләшиб Ләмбәлинин адыны ики дәфә дәјишдиләр. Дебедашен хошларына кәлмәди. Багра-ташен адланды гочаман Ләмбәли. Тарихи адларын дәјишдирилмәсинә даир Москваја е'тираз мәктублары кетдисә дә Москва һәмншә олдугу кими јенә дә шикајәтләрә биканә галды. Буну көрән дашнак партијасынын галыглары кетдикчә һәјасызлашмаға башладылар. Сои илләрдә «Зејтун» совхозунда 20—30 азәрбајчанлы аиләси ишләјирди. «Зејтун» адланан бу совхоз мејвәчилик совхозу кими мәшһурлашмышды.

Вартанјан рајона кәлән күндән хошуна кәлмәјән, онун тәкәлифинә «бәли» демәјән катибләри досту Микојан вә Товмосјан васитәсилә рајондан говдурурду. О өзүнү ән тәмиз, ән объектив адам кими гәләмә верирди. Лакин фәһлә Мәрданов Мәрдан Вартанјанын ишиндән бә'зи гүсур вә фырылдагчылара даир шикајәт мәктубу јазды. Комиссија кәлди, фактлар үзә чыхды. О, там беш ил вурушду. Вартанјанын архасында Москвада Микојан, Ирәванда Гочинјан дајанмышды. Микојан өлдү, Гочинјан ишдән азад олунду. Вартанјан мејданда тәк галды.

Нахшкарјан Мәрдана әл алтындан көмәк етди. Вартанјандан көһнә гисасыны алмаг үчүн Мәрдана мүәјјән планлар чызды. Узун илләр ССРИ Али Советинә депутат сечилән Вартанјан сијаһыдан кәнарда галды. Өзүнүн совхоза кәлиши илә азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында милли мүнәсибәтләри гызышдыран Вартанјан һирсиндән довшан кими партлады... Елә бил адамлар чијинләриндә олан ағыр јүкү силкиниб јерә атды. Чән, думан санки дағлардан чәкилди, аләмнн үстүнә гырмызы бир күнәш доғду.

Заман кечдикчә Вrameн фитнәкар әмәлләри Вартанјанын һијләләриннн көлкәдә гојду. Һәбс етдирмә, чәримә, бөһтан, мал оғурлатма, актлар... Нә, нә — һамысы онун әмәлләри олду. Күн о күн олду ки, Вrameн да әмәлләри фәләјин әли илә ајағына долашды...

* * *

1962-чи илин апрели... Москва күчәсиндә јашаган достум мәрһум Әкбәр Ирәванлынын гапысына јахынлашдым. Гапанын үстүндә ад-фамилија вурулмуш лөвһә јох иди. Щүбһәм даһа да артды. Гапынын дүјмәсиннн тәкрар-тәкрар сыхдым. Һачандан-һачана отагдан «Кимсән?» — дејән за-

рынчы бир гадын сәси ешидилди. Мән адымы сөjlәдим. О, jәгги ки, көзчүкдән бахыб мәни таныды. Титрәjә-титрәjә гапыны ачды. Мән отаға кечдим.

— Нә олубдур? — деjә үзүмү Әкбәр мүәллимә тутдум.

— Валлаһ адам баш ачмыр ки, бу нә дәһшәтдир.

Нечә күнүjдү мәнзилмиздә jатмырдыг. Биринчи мәртәбәдә ермәни достумуз вар, кечә-күндүз онун мәнзилиндә галырдыг. Ермәни дашнаклары гәрара кәлибләрмиш ки, Ермәнистанда нә гәдәр азәрбаjчанлы вар, бир кечәдә һамысыны мәһв етсинләр.

Тәләбә jатагханасында олан бир ермәни гызы бу сирри рәфигәси күрд гызына ачыр. Күрд гызы көзләниләчәк фаһиәни азәрбаjчанлыларга хәбәр верир...

Ачыг-ачыгына университетни тәләбәләри Абовjан адына институтун азәрбаjчанлы тәләбәләринин үзәринә һүчума кечдиләр. Сөjүш, тәһгир... Бүтүн мүәллим коллективга аjаға галхды. Көвсәр Тарвердиjева Ирәвана кәлмишди. Бу мәсәләни ешидән кими Бакыjа гаjытды. Азәрбаjчан һөкүмәт башчылары тә'чили сурәтдә бу бәд хәбәри Москвага чатдырдылар. Операнын бинасында jығынчаг кедәркән дашнак галыглары кечә һүчум едиб бинанын гапы-пәнчә-рәсини сындырдылар. Бәһанәләри бу олуб ки, нә үчүн jығынчага һамыны дә'вәт етмәjибләр? Һәмин вахт кечәдән хеjли кечмиш Ирәван шәһәр ДИ назиринин jашадыгы бинага һүчум етдиләр, онун гапы-бачасыны даша тутдулар. Сәһәр тездән минләрлә тәләбә һүмаjишә чыхды. Бу һүмаjишә jә'гги ки, шаир Шираз рәһбәрлик едирди. Онлар «Шираз!», «Шираз!» — деjә шәһәрин күчәләрини доланырдылар. Сәсдән, гышгырыгдан гулаг тутулурду. Аләм гарышмышды бир-биринә. Москвадан кәлән һәрби гүввәнин тә'сири илә ики күндүр ки, һәр шеj сакитләшмишди. Бах, бунлар белә гудурғанлыг еjlәдиләр. Һәлә Гарабагдан кәлмиш бир нәфәр мәни милләтчиликдә тәгсирләндирди. Һалбуки, мән әлимә гәләм көтүрәндән елми вә бәдии әсәрләримдә беjнәлмиләлчилиji тәблиғ етмишәм, — деjә Ә. Ирәванлы дәриндән нәфәс алыб, башыны булады.

* * *

Ирәван... Jазычылар Иттифагынын бинасы...

Үчүнчү дәфәдир ки, Петросjанын гәбулуна кәлирәм, лакин о: «Мәним бу күн гәбул күнүм деjил», деjә чаваб верир. Икинчи китабымын нәшриндән он ил вахт кечирди. ССРИ Jазычылар Иттифагынын үзвлүjүнә дахил олмаг үчүн әризә jаздым. Иjирми ил әрзиндә азәрбаjчанлылардан бир нәфәр дә иттифага гәбул олунамашды. Кизли сәсвер-

мә заманы комиссијанын үзвләри азербайчанлы олдуғум үчүн икинчи дәфә иди ки, мәним адымы гараламышдылар.

ССРИ Јазычылар Иттифагынын сәдри Маркова шикајәт әризәси јаздым. Марков јазды ки, јерли тәшкилат рәһбәрләрилә дил тапмалысан.

Москваја, МК-јә, НС-нә Јазычылар Иттифагынын сәдри Петросјандан шикајәт јаздым. Онуи гаты милләтчи олдуғуну әсасландыран фактлар көстәрдим. Хүласә, 15 мај 1986-чы илдә мәгсәдә наил олдум.

* * *

1987-чи илин јанвары... «Арзни» санаторијасы... ортајашлы гадын анализ үчүн бармағымдан ган көтүрәркән үзүмә бахыб: «Бизим Гарабагы, Нахчываны нијә вермирсиниз?» — дејә үзүмә бахды. Бу көзләнилмәз суал мәни сарсытса да өзүмү әлә алыб:

— Гарабаг, Нахчыван нијә сизин олурмуш, — дејә гашгабаглы чаваб вердим.

— Бизимкидир, бизимкидир, — дејә сол әлими әлинә алды, һирслә ијнәни бармағыма санчды... Һәкимин чыр сәси гулагларымда хејли чинкилдәди.

Абовјан шәһәри дүзәнликдә јерләшмишди. Бу чаван шәһәр әһалисинин әксәријјәтини Кәнчәдән вә Гарабагдан кедән ермәниләр тәшкил едирди. Абовјан шәһәр ичрайјә комитәсинин бинасынын гаршысында ијнә атсан јерә дүшмәзди. Гадын, киши һәр тәрәфдән ахын-ахын јенә дә кәлирдиләр... Марагландым. Јолуму орадан салдым. Бинанын габағына ермәни дилиндә шүарлар јазылмыш, ортаја микрофон гојулмушду. Кими исә көзләјирдиләр. Дөрд јаныма баханда көрдүм ки, инсан дәнизинин ортасындајам...

Шәһәр ичрайјә комитәсинин сәдри вар-кәл едир, илк мәтләбин башланғычы үчүн һәјәчан кечирирди. Нәһајәт, микрофону ишә салдылар. Гарабәниз, гарагаш, гаракөз чаван бир гыз микрофона јахынлашды. Рус дилиндә сөзә башлады. Минләрлә адамын үрәјиндә јува салмыш дүјүнлү, долашыг фикирләри чөзәләмәјә башлады.

Јербәјердән «ермәничә де!», «ермәничә де!» — гышгырыглар ешидилдисә, гыз фикрини рус дилиндә белә изаһ етди: «Оисуз да биз кечә-күндүз Ирәван шин заводунун түстүсүндә боғулуруг. Көрпәләримизин сағламлығына гылынч чәкән, шәһәрләримизин еколокијасыны мәһв едән бу заводун зәһәрли түстүләри бәс еләмәди. Јени тикилән заводун гургуларыны јохлајан мүһәндисләрин дедијинә көрә, завод еколокија үчүн ән тәһлүкәли заводлардан биридир.

Мән онун гургуларынын јерләшдирилмәсинә мане олмаға, бу күндән һамынызы тә'тил етмәјә чағырырам. — дејә сөзүнү гуртараркән һамы әл вурду. Он-он ики нәфәр гадын, киши ејни мәзмунда аловлу чыхыш етди.

Бу, Гарабағ мәсәләсинин илк гығылчымыјды.

Сәһәриси күн автобусла Ирәвандан «Арзни» санаторијасына гајыдырдым. Шәһәрин кирәчәјиндә автобуслардан енән абовјанлыларын әлләриндә шүарлар хорла охуја-охуја Ирәвана кирдиләр.

Ахшам јемәкханада әһвалаты маса гоншум Бакыдан көчмүш бир нәфәр ермәнијә сөјләдим. Оғлу Ермәнистан ДТК-да ишләјирди, өзү азәрбајчанлыларын һөрмәтиндән ағыздолусу данышырды. О күлүмсүнүб: «Завод мәсәләси бәһанәдир, онларын тәләби чох бөјүкдүр». — деди. Онларын тәләбинин нә олдуғуну чох чалышдым ки, өјрәнәм, лакин о демәди. «Һәлә чох ишләр олачаг, сонра биләрсән.» — деди...

* * *

1988-чи илин ијун ајы иди. Бағларда гызғын иш кедирди. Гызмар күнәш Көјчал, Сары Күнеј, Чырахлы тәпәси кими дәмјә јерләри бомбоз бозартмышды. Кәндә хәбәр јајылды ки, Сә'днин гәсдән машыла вурублар. Бу, кәләчәкдә төрәнәчәк фачиәләрин башланғычы иди. Сәһәриси һеч кәс ишә кетмәди. Адамлар Тәзә кәндин дикдиринә ахышыр, кирвәләрин сон заманлардакы азғынлығындан данышырдылар.

Рајком катиби Петросјан вә рајон милис рәиси Калумјан чамаатын арасына кәлди. Катиб нүмајишин сәбәбини сорушду. Ичлас башланды. Једди-сәккиз нәфәр одлу чыхыш етди. Ермәни чаванларынын сон заманлардакы һәјасызлығындан сөһбәт ачдылар, кәнд совет сәдри Г. Кспојан вә совхозун баш мүһасиби Вачикин әразидә милләтчилији гызышдырдыларына көрә ишдән азад едилмәсини тәләб етдиләр. Бу шикајәт долу чыхышларын тә'сири алтында әзилән катиб тәр төкүр, «Сәбр един, сизин бүтүн тәләбләринизи јеринә јетирәчәјәм». — дејә халгы сакитләшдирмәјә чалышырды.

Һәлә һеч бир чыхышда Гарабағ мәсәләси олмадығы һалда, кәнч мүәллим Телли Ајвазова чыхышынын сонунда «Өлүбсүнүз, сизин өлдүјүнүз Гарабағдыр. Ону көрә билмәзиниз!» — дејә дикдирдән ашағы енди.

Петросјан: «Бу, дәлидир», — дејә килејләнди.

«Ләлвәр» совхозунда ишләјән фәһләләрин 99 фаизи азәрбајчанлылардан ибарәт олдуғу һалда, бир нечә бригадир истисна олмагла идарәдә ишләјәнләрин баш мүһасиб-

дән башга, һамысы орта тәһсилли ермәниләрдән ибарәт иди. Лакни сон ики илдә әлиндә диплому олан бир нечә азәрбајчанлы рүшвәт һесабына вәзифәјә кечмишди. Пулун һесабына азәрбајчанлылар јени евдә јерләшдирилр, торпагјаны саһәләрлә тә'мин олунурду. Баш мүһасиб Вачикни наразылығына бахмајараг, узун илләр бир дәфә дә олсун өз әмәјинин мүкафатыны алмајан азәрбајчанлы фәһләләр Чәркәз Сејидовун совхоза баш игтисадчы тә'јин олунмасы илә әлагәдар әмәјинин бәһрәсини алырды.

Һәмин күн ахшамүстү Ермәнистан ССР-дән Нојемберјан рајонуна тәһким олунмуш газ назиринини вә рајонун бүтүн активләринини иштиракы илә «Ләлвәр» совхозунун идарәсиндә јығынчаг кечирилди. Онларын тәклифилә јығынчагда 15 нәфәр азәрбајчанлы иштирак етди. Чатышмајан чәһәтләр дејилди, һәрә бир тәклиф сөјләди. Исмајыл Өмәров рус дилиндә чыхыш етди.

Чатышмајан әјәр-әскикләрин, Тәзә кәндин күчәләринә ишыг чәкилмәси, асфалт төкүлмәси, икинчи мәнтәгәдә мәктәб биначы тикилмәси вә бир сыра мәсәләләрин јеринә јетирилмәсинә сөз вердиләр. Мәркәздән кәлән нүмајәндәләр мүәјјән тикилиләрин тә'мири үчүн күлли мигдарда «хәјал» манат хәрчләјәчәкләрини вә'д етдиләр (лакни һәлә о кедиш дә кетдиләр). Чамаат бөјүк үмидләрлә наразы һалда дағылышды.

Ијунун 19 — 20—21-дә совхозун азәрбајчанлылардан ибарәт бүтүн фәһләси тә'тил етди. От бичинини вахты кечир, дәрман вурулмадыгына көрә үзүмүн горасы гаралырды. Атасы азәрбајчанлы, анасы ермәни олан совхоз директору Агајан фәһләләрә јалварыр, ишә чыхмаларыны хаһиш едирди.

Петросјан миннәтә адамлар көндәрмишди. Чамаат алтынчы вә базар күнләри ишә чыхды, үч күндә он күнүн иши көрүлдү, тә'тил күнләринини әвәзи өдәнилди.

* * *

«Ләлвәр» совхозунда ишләр өз ахарына дүшмүшдү. Гошшу «Зејтун» совхозу гајнар газан кими поггулдајырды. Фәһләсинини әксәријјәти Ермәнистанын дағ рајонларындан кәтирилмиш бу совхозда милләтчилик даһа күчлү иди. Бу совхозда агроном Агабабјан, мал һәкими Вилик, комендант Крикор, механик Жора кими Вартанјан вә Врамын милләтчи тәрбијәсини алмыш илан чајанлар варды.

«Ләлвәр» совхозунун тә'тил күнләриндә «Зејтун»ун азәрбајчанлы фәһләләри дә онлара гошулмушду. Она көрә

дә «Зејтун» совхозунун директору Арутунјан бәһанә едиб азәрбајчанлылардан ибарәт бүтүн сүрүчүләри ишә бурахмады. Икинчи күн бүтүн азәрбајчанлы фәһләләри архаја гәјтардылар.

Газ назирин Әсирјанын иштиракы илә «Зејтун» совхозунун баға битишик дарвазасы јанындакы отагда ичлас чағырылды. Ичласа Б. Әбдүррәһманов, И. Нәсәнов, Билал Әнсәров, Нәриман вә мән дә'вәт олундуг. Вилисдә әјләшмишидик. Арвад-ушаг әлиндән машын јол тапмырды.

Бүтүн ермәниләр Вачиклә Гришанын чағырышына әмәл едәрәк су кими ичлас јеринә ахырды. Машын идарәнин габағында дајанды. Јүзә гәдәр чаван оғлан, көрпә ушаглар, гадынлар бизи көрән кими сөјүш сөјмәјә, тәһгир еләмәјә башладылар. Машындан ениб ичлас отағына тәрәф јеридик. Гаты милләтчи Жоранын 18 јашлы оғлу габағымызы кәсиб: «Нијә кәлибсиниз?» — үстүмүзә чумду. «Бизи чағырыблар, кәлмишик», — дејә оғлана «һесабат» вердик... Габаға јеридик. Архадан ири бир даш атдылар. Даш Нәриманын топуғуна дәјди.

Нарјад отағына папирос түстүсүндән галын пәрдә чәкилмишиди. Нәфәс чәкмәк олмурду. МК-нын нүмајәндәси, рајком катиби вә совхозун бүтүн милләтчи бригадирләри, ахшама гәдәр чөрәк кәсдијимиз кирвәләр бир-бири илә мүбаһисә едир, ағыз дејәни гулаг ешитмирди.

Бизим отаға кирмәјимизлә мүбаһисә даһа да гызышды. Онларын һәрәси биримизин үстүнә чумду. ««Зејтун» совхозунда азәрбајчанлы фәһләләр үч күн нијә ишә кетмәдиләр? Она көрә дә биз онлары ишә бурахмајачағыг». — дејә јербәјердән һүчума кечдиләр. Азәрбајчанлылардан алдығы рүшвәтлә јухарылары да милјончу еләјән совхоз директору Арутунјан да ики ајағыны бир башмаға гојду...

Исахан — Вилик, Билал — Жора дејһәдејдәјдиләр. МК-нын нүмајәндәси олан Әсирјан елүзрә Виликин үстүнә дејинди, ону «һәдәләди».

Бајырда фит сәсләри, һарај-һәшир гапы вә пәнчәрәләри дағыдыр, отагда гулаглары батырырды. Онлар рәһбәрләри тәләб едирдиләр. Там бир саат 20 дәгигә рәһбәрләр бајырда онларла сөһбәт апардылар.

Онлар отаға кириб ичәридә кедән «милли мүбаһисәјә сон гојдулар» вә азәрбајчанлы фәһләләрини бригада-бригада ишә бурахылмасыны тәклиф етдиләр.

Петросјан гејд етди ки, куја һамысы бирдән ишә бурахылса ермәниләрлә онларын арасында шулуглуг олар, пис нәтичәләр верә биләр. Ермәни фәһләләри азәрбајчанлыла-

ры диндирмир, тәһгир едирдиләр. «Көчүн, кедин» — дејир-диләр.

* * *

Сон ики илдә, хүсусән гачгынылыг күнләриндә бир ил әввәл Ермәнистан радио вә телевизија верилишләриндә ермәни-түрк гырғынына даир милләтчилији гызышдыран, емосијалары чошдуран кино-кадрлар көстәрилир, јашлы киши вә гадынларын түрк гырғынына даир бөһтанчы уј-дурма хатирәләри верилрди. Азәрбајчанлыларын су насосларыны аралајыб илбәил чәримә алыр, бағ-бағаты суја һәсрәт гојурдулар. Намы бу өзбашыналыға додаг бүзүрдү. Кәләчәкдә дүнианын һәр јериндә јанғын төрәдәчәк бу фитнәләр долу верилишләрә вә өзбашыналыға мәһәл гојан јохујду.

Ермәнистанын дәвләт вә партија рәһбәрләри елә бил ағызларына су алмышдылар, нә динир, нә данышырдылар.

Совхоз директорлары вар әлләрини ачмышдылар: азәрбајчанлыларә, нечә дејәрләр, ганы гијмәтинә торпаг «пајлајыр», тикинти материаллары алмаг үчүн имканлар јараныр, чамаат вар-јохуну хәрчләјиб мәртәбәли евләр тикдирирди. Гәсәбәдә јашајан ермәни чаванлары дәстәләр тәшкил едиб азәрбајчанлы чаванларыны тәк-тәк тутуб саташыр, дөјүрдүләр. «Әдаләтли» орган исә дөјүләни һәбсә алыр, кет-кәлә салыр, мал саған кими сағыр, өзүнү дә һәбсханаја көндәрирди. Белә әмәлијјат Ермәнистанын һәр јериндә тәтбиг олунурду.

Һадисәләр кулминасија нөгтәсинә чатанда ермәни екстремистләринин фитвасы илә илк гығылчым Гафанда ишарды. Онун ардынча јенә дә дашнак галыгларынын фитвасы илә Сумгајыт шимшәји чахды. Беләликлә, Ермәнистан су долу газан кими поггулдамаға башлады. Гаты милләтчи З. Балајан, С. Каплуктјан, католик Вазкен вә бир сыра башга јазычы вә тарихчиләр һәр кечә телевизор верилишләриндә чәкинмәдән ачыг-ачыға азәрбајчанлылар үзәринә һүчума кечирдиләр.

Ермәнистанын Али Советинин сессијасы кедирди. (Биз телевизорда сессијанын кедишини изләјирдик). Бир нәфәр јашлы депутат үзүнү депутатлара тутуб бу һәрәкәтә сон гојмағы тәклиф етди. Мүбаһисә башланды, сессија јарымчыг галды...

* * *

1988-чи ил февралын 16-да ермәниләр Ханкәндииндә нүмајиш кечирдиләр. Бунунла да дәдә-баба јурдларында

заман-заман јашајан азәрбајчанлылар үзәринә ермәнилә-
рин Сәлиб јүрүшү башланды...

* * *

1988-чи ил февралын 27-дә ермәниләрин фитвасы илә тәшкил олуна Сумгајыт мәсәләси һәр тәрәфә вәлвәлә салмышды. Азәрбајчанлыларын Сумгајытда ермәниләри гырма-сы вә ағдамлыларын Ханкәндиә һүчуму һаггында мүхтәлиф шәкилдә шајиәләр јажылды. Бөјүкдән-кичијә бүтүн ермәниләр ајаға галхды... Кәләчәкдә кәндләрдә төрә-нәчәк фәлакәтләрин «гаршысынын алынмасы үчүн» Петросјанын «тәшәббүсү» илә Нојемберјан рајонунда мүһарибә вә әмәк ветеранларынын јығынчағы кечирилди. Јығынчагда јүзә гәдәр ветеран иштирак едирди. Јығынчага көрпүлүләрдән әмәк гәһрәманы Мәрзијә, кәнд совет сәдри Кәрәм, Надир мүәллим, Ләмбәлидән исә мән дә'вәт олуимушдуг.

Чыхыш едән ермәни ағсаггаллары өз чыхышларында ермәни вә азәрбајчанлыларын тарихи достлуғундан данышараг чохлу мисаллар кәтирдиләр. Нәзирев Надир вә мән чыхыш етдик. Мәрзијә чыхыш едәркән үзүнү залдакы ветеранлара тутуб: «Гарабағын нә олдуғуну билмәјә-билмәјә, ону көрмәјә-көрмәјә әлинизини узадырсыныз.» — деди.

Јердә отуранларын бә'зиләри күлүшдү, бир һиссәси јәгин ки, пәрт олду. Чүнки орада һәлә гәтијјән Гарабаг сәһбәти кетмәмишди.

Рајком катиби Петросјан (инсафән) һәр ики милләтин тарихи достлуғундан сөз ачды, адамлары фитнәләрә ујмамаға, шајиәләрә инанмамаға чағырды. «Әввәлләр нечә јашамышсыныз, елә дә раһат јашајын.» — деди.

Ермәнистан МК-дән кәлән нүмајәндә өзүнүн рус дилиндә етдији чыхышы илә һамыны һејран гојду. Лакин онун чыхышында икибашлылыыг, анлашылмазлыг, мүәм-малыг һиссә олунурду...

* * *

Марнеули рајонунун Садахлы кәндиндән кәлиб I №-ли мәктәбдә рус дилиндә тәһсил алан азәрбајчанлы шакирд-ләр мәктәбә бурахылмады. Нәмин мәктәбдә рус дилиндә дәрс дејән мүәллимләр көзүмчыхдыја салынды. Валидејн-ләр рајком катиби Петросјана мүрачнәт едәркән о: «мәним гүввәмдән кәнарды», — дејә чаваб вермишди. Мән онларын хаһиши илә Ермәнистан Маариф назиринин гәбулуна кетдим. Назирин мүавинләриндән бири азәрбајчанлы Ис-

рафил Мәммәдов иди. И. Мәммәдов тәрәддүд етмәдән шакирдләрин мәктәбә бурахылмасына даир сәрәнчам верди, әризәјә дәркәнар јазды.

«Советакан Горг» мәтбәәсинин директорунун гәбулунда оларкән С. Каплуктјан мәни кинли нәзәрләрлә сүздү.

Јазычылар Иттифагынын мүһасибат отағы... Гадынларын һамысы Сумгајыт мәсәләсидән данышыр, азәрбајчанлылары һәдәләјирди. Мән онлара: «Бу, Гафанда сизинкиләрин төрәтдикләриндән сонра олду», — дедим.

1987-чи илин тематик планында олан «Ганлы дүјүнчә» адлы романынын сигналыны көзләјирдим. Һәмнин күн китабын мәтбәәдән гејбә чәкилдији хәбәрини алдым. Бир нәфәр: «Ахтардым, тапмадым, јохдур, билмирәм ким апарыб». — дејә чаваб верди...

* * *

1988-чи ил октјабр ајынын сон күнләри иди. Сојуглар дүшмүшдү. Јагышдан сонра һава бүллур шүшә кими тәртәмиз иди. Сәһәрин ләтиф һавасы инсаны мәст едирди. Агачларын кәһрәба јарпаглары күләк дәјдикчә гопур, көнүлсүз-көнүлсүз, назлана-назлана бир чәтир кими сон дәфә һәјатла видалашыб торпаға енирди. Даим јүксәк будаглардан һәр тәрәфи мәғрурчасына сејр едән зүмрүд јарпаглар ганад чалыр, торпаға енмәк истәмирди.

Бу арада мәктүб алдым. Мәктүбда «достум»ун һәјат јолдашынын 40-ына дә'вәт олунурдум. Индики шәраитдә Степанавана (Чалалолоғлуна) сәфәр еләмәк фыртыналы бир күндә гајыгла дәниз сејринә чыхмаға бәрабәр дејилдими? Хејли дүшүндүм. Гулағыма гаибанә бир сәс кәлди: «Ахы, мәрһум гадын һәјат јолдашы илә бирликдә сәнин ананын һүзүрүндә иштирак етмишдир. Бәс борчуну вермәк фикриндә дејилсәними? Бундан әлавә, бәс «достлуг?» Бу сәс мәни ајылтды, истәр-истәмәз фикримдә гәтиләшдим, һазырлыг көрдүм...

«Жигули» Дебед чајынын саһил боју һәр ики тәрәфи дә мүдһиш гајалар, көз гаралдан, јарған вә учурумларла әһәтә олунмуш дирсәкли, долама јолларла чајын ахары истигамәтиндә ох кими сүзүр, кәндләри бир-бир архада гојурду. Машын Храмын гашына чатанда габагда, хејли узагларда Чубуглу јајлаглары көрүндү.

Бахышларым Мурадын јурдунда, Тодарда, Јелатанда бир гәдәр кәзди, хәјал мәни көрпәлик дөврүмә — асырғалы миниб чапдығым, мағаранын зәрли дашындан гојун сүрүсү дүзәлдиб «чобанлыг» етдијим дөврә апарды. Билсәјдим сон дәфә бахырам, һәсрәтиндән диванә олдуғум, буз булагла-

ры, аб-навасы, чичәкли чәмәнләри илә тәбиб-дәрман олан көј јајлаглардан бахышларымы чәкмәздим...

Гәбирүстүндән гајыдаркән икинчи мәртәбәдә мәрһумун хатирәсини јад етмәк үчүн сүфрәјә әјләшдик. Ирәвандан, Ленинанкандан, Амасијадан, Кировакан вә с. јерләрдән гоһумлар вә танышлар дә'вәт олунмушду. Намы гаш-габаглы көрүнүрдү. Мәчлисдә гадынлы-кишили 70 — 80 нәфәр адам варды. Достум мәни өз јанында отуртду. Һисс етдим ки, о нәдәнсә еһтијат едир.

Бир чох ити бахышларыни мәнә тәрәф дикилмәсинә бахмајараг, нәдәнсә мән өзүмү чох сәрбәст апарырдым. Һадисәләрини зирвәјә чатдығы горхулу бир заманда мәчлисдә тәкчә азәрбајчанлы мән идим. Бир нечә тост дејилди. көзләр пијалә кими јанды, сифәтләр аловланды... Бүтүн бахышлар мәни отарыр, хәјаллар нәјисә өлчүб-бичирди. «Сән нараһат олма, һамысыны гатарам, бир-биринә». — дејә достум мәнә үрәк-дирәк верди.

Достум бизимлә үз-үзә отуран мәчлис рәһбәринә: Гонағымызын да сағлығыны гејд елә». — деди. О, көзләрини мәчлис үзвләринин үзүндә кәздириб: «Јох, јох, башына дөнүм, ону өзүн де». — дејә силкәләнди. Мән е'тираз етдим: «Мәчлисдә наразылыг олар, лазым дејил.» — дедимсә достумун өзү ајаға дурду. Мәни мәчлис үзвләринә тәгдим етди, мәним азәрбајчанлы олдуғуму елә индичә билән бә'зи чаванларыни көзләри ојнады. Бахышлар бир нәштәрә дөнүб мәни нарчаламаға һазырлашды. Достум вәзијјәти белә көрүб мәнә јенә үрәк-дирәк верди вә сонра о, үзүнү мәчлис үзвләринә тутуб азәрбајчанлыларыни е'тибарындан, гонаг-севәрлијиндән, азәрбајчанлы достлары илә олан әлагәсиндән елә инандырычы дәлилләр сөјләди ки, бајагдан бәри ганлы рүзкар кими чахнашмагда олан бахышлардакы кингырылыб јерә төкүлдү, үзләрдәки кәдәр гара булуд кими чәкилди. Мәчлисин аһәнки дә, аб-навасы да тамам дәјишди.

Бирдән достумун фәлсәфә елмләри доктору олан күрәкәни отурдуғу јердән дурду, кәлиб мәним гәншәримдә дајанды. Үзүнү мәчлис үзвләринә тутуб: «Гоһумлар, дүзүнү десәк, һазыркы анлар елә бир анлардыр ки, ермәни илә азәрбајчанлы бычагла чарх дашы кими бир-бирини јејир. Белә бир шәраитдә достлуға мөһкәм олан азәрбајчанлы гонағымыз е'тибары итирмәмиш, бизә тәшриф кәтирмишдир. Онун бу сәдагәтини мән милјонлара дәјишмәрәм.» — деди вә мәним ајаға галхмағымы хаһиш етди, мәндән ичазә алыб әјилиб дүз алнымдан өпдү, долу бадәни башына чәкди. Мәчлис үзвләри елә бил хәјала далмышды, елә бил мүркүләјирди...

Ајрум консерв заводунун сакини Муса Ибраһимхәлил оғлу дејир ки, «Нојабрын 23-дә консерв заводунун мејданына 2 минә гәдәр адам топлашмышды. Нојемберјан районунун бүтүн рәһбәрләри орадајдылар. Бу һәрәкәтә рәһбәрлик ејләјән Аллаһверди шәһәриндә һәким ишләјән бир нәфәр саггаллыјды. Ким исә микрофона јахынлашды. Нојабрын 23-дә јарымчыг галан сессияда јајылан шајиәни тәкрар етди: «Ај јолдашлар, бу дәрд дөзүләси дәрд дејил. Түркләр, (азәрбајчанлылар) Кәнчәдә 106 нәфәр ермәни өлдүрмүш, Ирәван — Бакы гатарыны Нахчыванда дајандырыб, 20 ермәнини вагондан ендириб мал кими боғазламышлар». — дејәркән нүмајишә топлашан чамаат дәннз кими далгаланды, јерләрдән сөјүш, гышгырыг сәсләри ешидилди. Һөнкүрүб ағлајанлар да вар иди. «Азәрбајчанлылар чыхмалыдыр» әмиранә сәсләр ешидилди. 24 — 25 — 26 нојабрда Ермәнистанын һәр јериндә олдуғу кими Нојемберјанда да азәрбајчанлылары ишә бурахмадылар. Нојабрын 27-дә Сефини бәрк дөјдүләр, бир нәфәрини машинынын үстүнә бензин төкүб јандырмаг истәјәркән гоншулар сөндүрмүшдү.

Кечәдән хејли кечмишди. Чил-чыраг ишығына гәрг олмуш шәһәрин күчәләриндә: «Тез олун чыхын, јохса ушагдан бөјүјә һамынызы гырачағыг». — микрофонла дејилән бир сәс тәкрар-тәкрар уғулдады. Ушагдан бөјүјә һамы дик атылды. Кечәни јатмадыг, дири тутдуг.

Нојабрын 24-дә ејни әмәлијјат Ашағы вә Јухары Көрпүлү кәндләриндә дә тәкрар олунду. Бу бәд әмәл јолухучу хәстәлик кими ајаг ачмышды, кәндләри бир-бир сырадан чыхарырды. Кечә илә Ашағы Көрпүлүдә бир нәфәрин гаражына, башгасынын от тајасына од вурдулар...

Шәриф мүәллимин дедикләриндән:

«29 нојабрда районун милис рәиси Калумјан, ДТК-нын рәиси Вартанјан милис ишчиси Сашикин иштиракы илә әлисилаһлы хејли саггаллы Јухары Көрпүлүјә һүчүм еләдиләр. Ш. Маһмудову, һәким Әмирасланы мөһкәм дөјдүләр, онун «Газ 24»-үнү гырыб төкдүләр. М. Аллаһвердијевдән 400 манат пулу зорла алдылар. Јүкләри чыхартмаг үчүн машини вермәдиләр. Машыналары, Марнеули районунун автопаркындан рајком катиби, өмрү узун олсун, Камал Мәммәдов кәндәрмишди. Һәр үч кәнди јүкүнү чыхаран Күрчүстан машинына сахлајыб јүкләри вәһшичәсинә дағыдыр, гырыб төкүрдүләр. Ашағы Көрпүлү сакини Әивәрин јүкүнү машиндан төкдүләр, телевизоруну сындырды-

лар. Аразова Баһарын ев әшјаларыны дағытдылар, 90 јашлы Молла Вәкили дөјдүләр. Имкан тапан бир сыра аиләләр Гызыл гајанын сылдырымлы кәдијиндән ашыб өзләрини Борчалы вә Газах кәндләринә јетирдиләр...

* * *

Нојабрын 27-си иди. Ләмбәли кәнди... Ермәни нүмајишчиләри—гадын, киши рајонун рәһбәрләри илә бирликдә хәстәхананы мүһасирәјә алмышдылар. Нүмајишчиләр: «Азәрбајчанлы һәкимләр, рәдд олун, чыхыб кедин, јохса пис олачагдыр!» — дејә гышгырыб, онлары һәдәләмишдиләр. Һәкимләри вурмаг истәјәнләрә: «Тохунмајын, онсуз да онлар чыхыб кетмәлидирләр». — дејә милис рәиси Калумјан нүмајишчиләрә мане олмушду.

О күндән е'тибарән чөрәк дүканында азәрбајчанлылар чөрәк сатылмады, ишә бурахылмадылар, ичмәли су бағланды, ишыглар сөндүрүлдү. Горхулу зүлмәт кечәләр белә башланды. Күндә бир ултиматум верилди, һәдә-горхулар чоһалды...

Борчалы кәндләри, хүсусән, Ләмбәли кәндилә һәмсәр-һәд олан Садахлы, Гасымлы, Корархы ләмбәлиләрә дајаг олачагларыны дедиләр, кәнддән чыхмамагы тапшырдылар. Тәәссүф ки, Азәрбајчан рәһбәрләри фил гулағында јатмышдылар. Садахлы совхозунун директору Мәсим Мәммәдов сәрһәддә, көрпүнүн јанында чөрәк дүканы ачдырды, лазым олан башга әрзагла халгы тә'мин етдирди. «Мөһкәм дајанын, һәр шејлә сизи тә'мин едәчәјәм». — деди, халгымызын бу гајғыкеш, сәһавәтли оғлу.

Һәр дәгигә саггаллыларын һүчуму көзләнилирди. Бу һүчуму дәф етмәк үчүн чаванлар кечәләр, хүсусән, Тәзә кәнди кирәчәјиндә тонгал чатыб кәндә кешик чәкирдиләр.

Һәрбчиләрин кәлиши чамааты севиндирди. Лакин онларын биканәлији автобусла кәнардан-кәнара доланмалары халгын үрәјини буза дөндәрди, үмидини пуч еләди.

Кечәдән хејли кечмишди. Јашлы кишиләр дағылмыш, чаванлар галмышды. Бејтарабчы тәрәфдән кәлән бир «Газ-24» хејли аралы дајанды. Машындан пәһләван көвдәли ики оғлан енди. Онлар Аслан аға вә Сәмәд аға кими икидләр јетирән тәәссүбкеш Гасымлы кәндиндән идиләр. Онлардан бири габаға јеријиб:

— Ә, ләмбәлиләр, биз 10 машында 40 силаһлы кәлмишик. Машынар икинчи мәнтәгәнин јанында дајандырылыбдыр. Һүчума кечмәк истәјирик. Һәдир фикриниз? — дејә үзүнү дәстә илә дајанан чаванлара тутду.

Кәнарда дајанмышдым. Намыдан нисбәтән јашлы мән идим. Онлара јахынлашыб дил-ағыз етдим. Разылығымы билдирдим. Һәлә горхулу бир шеј олмадығыны сөјләдим, «Биз орада бу кечә сизин ишарәнизи көзләјирик». — дејә машиныны сүрүб кетдиләр.

Әкәр онларын тәклифинә разылашсајдыг, онсуз да һимә бәнд олан, дишинә гәдәр силаһланмыш дашнак азғынлары Кировакандан бәри төкүләр, Борчалы кәндләри дә бу тәрәфдән кәләрди. Көрүнмәмиш гырғын төрәјәрди, ганлар ахарды...

Икинчи мәнтәгәнин кешијиндә дајанан азәрбајчанлы кәнчләри Дәјирманчыјан фамилијалы бир нәфәрин «Жигули»сини дајандырмыш, машиныно жохлајаркән машиндан бир гошалүлә, фин бычағы вә учу итиләнмиш арматур тапмышдылар.

Тәзә кәндин дикдирина топлашмыш јүзләрлә азәрбајчанлыја мәһәл гојмајан, чәкинмәдән ахшамдан 2 — 3 дәфә халгы ајаглајыб вәзијјәти жохламаг мәгсәдилә икинчи мәнтәгәјә кәлиб-кәдән Дәјирманчыјаны Ләмбәли чаванлары тутуб мөһкәмчә дөјмүшдүләр. Һараја кәлән милис рәисини ләмбәлиләрә көмәјә кәлән Гасымлы чаванлары өлдүрмәк истәјәркән Исахан мүәллимлә Автандил мане олмушдулар.

* * *

Ики республиканын сәрһәдди... Милис мәнтәгәси... Көрпүлү тәрәфдән говулан көч машинларыны дајандырараг Күрчүстан сәрһәддинә кечмәјә ичазә вермирләр...

Күрчү милис дәстәси көрпүнүн Күрчүстан тәрәфиндә, ермәни милис ишчиләри исә ермәниләр тәрәфдә дајанмышдылар. Марнеули рајонунун ДАҒ шө'бәсинин мүдири Отар Инадзе ермәни милис ишчиләринин арасында иди. О, чанфәшанлыг едир, машиыларын Күрчүстан тәрәфә кечмәсинә мане олурду. Јүк машинларынын үстүндәки арвадушаг ағлашыр, јалварыб-јончујурду. Бу өлүм јувасындан һеч олмаса, нечә дејәрләр, бир сичан мәнзили араланмаг истәјирдиләр.

Милис будкасындан чыхан бир нәфәр мәнә јахынлашыб:

— Сәни ичәридә чағырырлар, — деди.

Мән будкаја кириб салам вердим. Нојемберјан ДТ шө'бәсинин сәдри Вартанјан вә башга дөрд нәфәр ајагүстә дајанмышдылар. Шух кејимли ики нәфәр мајор гапынын ағзы тәрәфдә сакит отурмушду. Ашағы Көрпүлүдә көрдүјүм мәнзәрәләр јадыма дүшәндә мән өзүмдән асылы олмајараг

үзүмү забитләрә тутуб: «Сиз нә үчүн бурада отурусунуз? Сизи бураја һөкумәт, партија нәдән өтрү көндәрмишдир? Нә үчүн кизләнирсиниз? Көрпүлү кәндиндә хулиганлар чамааты тәһгир едир, сөјүр, дөјүр», — дејә дејиндим.

Кејимимдән мәнним вәзифәли бир адам олдуғуму дүшүнән забитләрин икиси дә јерләриндән дурдулар, ајагларыны һәрби гајда үзрә бир-биринә вуруб гурумуш ағач кими динмәз-сөјләмәз диндик дајандылар. Будкада олан рајон рәһбәрләринин һеч бири бир кәлмә кәсмәди. Һачандан-Һачана јалныз Вартанјан:

— Онларла ишин олмасын, онлара нә тапшырыблар, ону да ичра едирләр. Сән бизә көмәк елә, көч адамларына де ки, әмр вар: Машыналары даһа Күрчүстан тәрәфә бурахмырлар. Гој гајыдыб Гызыл гајадан ашынарлар, ја да Гохпдан Кәмәрлијә енсиңләр. «Машыналарыни чоһу кечиб, ичазә верин, онлар да кечсинләр». — дедимсә разылыг вермәдиләр.

Бајыра чыхыб тәләби гачгынлара дедим. Бабәкәр дағындан ашмаг мәгсәдилә машынар архаја дөндүләр... Арвад-ушағын сызылтысы Дебед чајынын јорғун, батгын сәсини әридирди. Бу фачиә долу мәнзәрәдән зөвг аланлар да варды...

* * *

Һәрбчиләри кәздирән автобус Тәзә кәндин дикдириңдә дајанды. Автобусдан бир нәфәр дә олсун јерә еимәди. Онлар ермәниләрин тапшырығыны ичра едирдиләр. Чамаат саһибсиз галмышды. Башбиләнә гулаг асан јохујду. Силах јохујду. Бир нечә күн әввәл гәбиристанлыгда өлүләрин руһуна анд ичән чаванлар ермәни гулдурларынын плаңлы сурәтдә һазырланмыш Сәлиб јүрүшүнүн нәтичәсиндән хәбәрсиз идиләр. Адамлара елә кәлирди ки, бу һадисә бир груп хулиганын фитнәсинин нәтичәсидир. Онлар дөвләт вә партијадан имдад көзләјир, мүгәссирләри совет гануналарыјла һәдәләјирдиләр. Бә'зи аиләләр көрпәләри кечәјкән гоншу кәндә гачыртмышдылар. Туфандан ваһимәләнән арвад-ушаг күндүз дә арамсыз үшәләнир, кәнддән чыхырдылар. Һадисәләр кулминасија нөгтәсинә чатмышды. Һәрә өз аилә үзвүнү гаршыдакы фәлакәтдән гуртармаг үчүн чәһд көстәрирди. Ермәниләр ваһимә төрәдәчәк мүхтәлиф шајиәләр јајырдылар. Өлкә рәһбәрләри, хусусән, Горбачов һәр шејә көз јумур, бикәнә галырды. Өлкәнин дәрәбәјлијини көрән ермәни саггаллылары исә вәзијјәти белә көрүб кетдикчә һәјасызлашырды.

2 №-ли орта мектебин синиф отагларындан бири... Он-он ики нефер асгагал муелтим башланачаг фачинени гаршысыны алмаг учун јоллар ахтарыр, тедбир текурду. «Элалтында кенд ахтарараг». «Кенди кендла дејишак» таклифлерине неч кес разы олмур. «Гырылмаг вар, кендден чыхмаг јохдур» гэрарында дајандылар. Намин кун учунчу саатда мектебде бир нефер шакирд де галмады.

Инсанлары бедбахт еден, керунмемиш белалар тереден 1988-чи ненс ил, бед ил...

Сенердир, ганлы-гадагы 28 нојабр сенери... аглашма, шивен машыналарын фит сенине гарышыр, моторларын хырылтылары арасында угулдајыр...

Ахшамдан ермени гулдурлары терэфинден јандырылан от тајаларынын түстусу кендин узенине гара чершаб ортур... ајагы тутан дедэ-баба јурдундан, анасынын исти гојнундан узаглашыр, архаја бахмадан гачыр. Керпунун узтуне тесбен кими дүзүлен Курчустанын милис ишчилери мане олсалар да, буз багламыш Дебедин (Тевејтенин кечмиш ады) дајаз јеринден кечмеји гэрара алыр... Борчалы маһалындан кемэје келен ев эшјалары иле долу јук машыналары (3-чу кун) кулле јагышы алтында јукун агырлыгындан зарыјыр... Садахлы кендине кечмек учун архасында јорган-дешак шелеси, гучагында гулунтак чыгыран керпе олан ананын налеси машыналарын текурперден фит сенине гарышыр, угулту иле кенде јажылыр, итлер улашыр, малгаранын көврэк мелешмесинден гулаг тутулур...

Бир нефер ири сифетли, керкедан көвдели ермени милис ишчиси олум јувасындан чаныны көтүрүб гачмаг истэјенлерэ мане олур, онлары долу јук машыналары иле бирликде сагаллыларын тэле гурдуглары Нојемберјан-Газах истигаметде кетмеје мечбур едирди. Кечун сон кунунде кендде эле кечен киши ве оған ушагыларыны јухары керпунун јанындакы милис ментегесине кетирир, кендде бир нече евин јандырылмасында кунаһландырыр, берк эшидиридилер... Элислаһлы чаван ермени оғанларыны миник машыналары Лэмбали кендине доғру арды-арасы кесилмеден дашыјыр. Бэзи адамлар долу јук машыналарыны, малгараны белэ унудур, өзуну бу беладан гуртармаға чалышыр. Аман Аллах, не дашетли кулеријди о куллар? Еле бил эншер-меншер гопмушду, гијамет дејилен кулеријди о куллар. Не вар, не довлет, не јурд-јува адамларын көзле-

ринә көрүмүрдү. Ајагы тутан бу фыртынадан, бу гасыр-гадан, бу фәлакәтдән, фәләјин вә инсанлығын нанкор, һәм дә сијасәтдә кал өвладларының эли илә гурдуғу бу тәләдән чан гуртармаг үчүн ја кичичик бир заға, ја да галын мешә ахтарырды ки, сығынсын...

Көрпүлүләр Гызыл гајадан ашыб Борчалы, бир һиссәси Газағын кәндләринә, ајрумлулар Мушул мешәсинә сәпәләниб Садахлы кәндиңә пәнаһ кәтирирләр. Заман-заман гоншулугда јашадығымыз, хејир-шәрләриндә иштирак етдијимиз «кирвәләр» — мүхәннәт гоншулар әл алтында силаһа сарылыблармыш. Дашнак партијасының әмрини јеринә јетирмәк үчүн анд ичиб, «мүзәффәр» әскәр олублармыш...

Дәдә-бабасының доғма јурдунда күлләјә тутулан, дөјүлән, тәһгир олуна кимсәсиз, башсыз-парасыз бу бәдбәхт инсанлар нә етмәли идиләр? Кимләри варды? Түрк көздән ираг, Азәрбајчан биканә...

Од олсалар да, өзләрини јандырардылар.

Чыхыш јолу јалныз о иди...

Һарај-һәширлә ахан Дебетин сол саһил боју дикдирини үстүндә гатарлашан тәәссүбкеш Борчалы, хүсусән Садахлы чамааты ган гардашларының фачиәсинә дөзә билмир, халгының јолунда атәшләрә јанмаг истәјирди. Лакин ләмбәлиләрин сағ-саламат, ган төкүлмәдән чыхарылмасыны тәшкил едән Марнеули рајонунун кечмиш рајком катиби К. Мәммәдов, Садахлы ағсаггаллары вә јоллара мунчуг кими дүзүлән күрчү милис ишчиләри онлара мане олар... Јоллар бағлы, голлар бағлы, силаһ да јох...

* * *

Машын тапмајанлар ев әшјаларыны бурахыб гачыр, «кирвәләр» саһибсиз евләрә кириб әшјалары талајырдылар. Дашнак гулдурлары Садахлы, Гасымлы, Көрархы вә с. кәндләрдән чәкинмәсәјдиләр, бүтүн кәнди вәһшичәсинә јандырар, әһалини дә гырардылар. Ләмбәлиләрин кәнди бошалтмасы ермәниләр үчүн мүждә олду. Онлар Ләмбәлини алынмаз гала һесаб едир, бөјүк гырғын олачагындан чәкинирдиләр.

Үчүнчү күн кәнддә алты-једди аилә анчаг галмыш оларды. Јүк машыналарыны Күрчүстана кечмәјә гојмадылар. Машыналар тәлә гурулмуш Галача истигамәтиндә кетмәји әмр етдиләр. Биз машыналардан дүшдүк. Онлары ганулла һәдәләдик. Чаван милис мәним үст-башымы јохлады. Кәнддән чыхан бәзи адамлар ермәнијә галмасын дејә оттајасына, одуна од вурмушду. Думан-түстү кәнди бүрү-

мүшдү. Садахлыларын Ләмбәлидәки ермәниләр үзәринә һүчүм едәчәји хәбәри дә Нојемберјана чатдырылмышды.

Ичәрисиндә әлисилаһлы чаванлар олан миник машыналары Ләмбәлијә тәрәф су кими ахырды. Ә. Јусифову. В. Мирзәлијеву вә 15 јашлы Исмајылы евләрин јандырылмасында күнаһландырыб дөјә-дөјә милис мәнтәгәсинә кәтирдиләр. Онлара көмәк етмәк үчүн ичәри бојландым. Агыр сөјүшләр ешитдим. Оғлумла анасы архадакы јүкүн јанында галмышдылар. Мән машыны Садахлыја бошалдыб гајыдасыјдым. Әлисилаһлы ермәни гулдурларынын кәндә долмасы мән сарсытды. Јүкү бурахыб кәндә гајытмаг истәдим. Лакин Калумјан «гәтијјән олмаз», — деди. Сумба-тов көрпүсүндә дајанан күрчүләр дә разылыг вермәдиләр. Марнеули ДТК-нин сәдр мұавини Телман (азәрбајчанлы иди) Игнадзе илә дејишди.

Ермәниләрин силаһлы ахыныны көрән милис полковники Динадзе «Марнеула зәнк вур, әлавә гүввә көндәрсинләр!» — дејә мајора әмр етди.

Оғлум Рагубла анасынын нечә фачиә көзләдијини ағлыма белә кәтирә билмирдим. Өзүмү даға-даша чырпырдым. Чох чәтинликдән сонра јүкү архаја гајтардым. Гапыја чатанда гоншу рус гадыны: «Ушаглар 20 дәгигә габаг Садахлыја кечди». — деди...

* * *

30 нојабр.. сәһәрди, ал шәфәгли бир сәһәр. Көјләр султаны күнәш бир чаты боју галхмышды. Лакин елә бил чиләкәнә илишмишди. Елә бил тәләјә дүшмүшдү, тәрпәнмирди. Ләкәсиз сәма да, тәбиәт дә сүкута далмышды. Тәкәббүрлә дајанан Јел дағы, синәси гызыл дүјмәли Мушул дағы, ағ һашијәли Бабәкәр вә Күнәш дағлары, башы ағ өрпәкли һача гаја нечә дә мә'јусдурлар. Елә бил ана итирмиш көрпәди, ичин-ичин бу саат ағлајачаг. Елә бил оғул итирмиш анадыр, көјләр кими курлајачаг, нејләр кими иләјәчәк.

Һараданса гаибанә бир сәс кәлир: «Бәли, бәли, нечә дә мә'јус олмасын, ел-оба итирмиш бир дәрдлидир бу дағлар, маһал итирмиш кур дәрдлидир бу дағлар».

Садахлы кәндинин автогаражынын мејданы... Адамлар гајнашыр. Ијнә атсан јерә дүшмәз. Нисбәтән һүндүр олан бу сәһәдән арвад да, киши дә, көрпә дә һәсрәтлә дәдә-бабаларынын заман-заман мәскунлашдығы догма јурда — гојиунда боја-баша чатдығы Ләмбәли кәндинә тамаша еләјирләр. Горха-горха, гысгана-гысгана бахырлар... Кәнд бозумтул түстүдән башына матәм чаршабы өртмүшдү. Дүнәндән од вурулмуш от тајаларынын галыглары һәлә дә

корун-корун јанырды. Түстү кэндин үстүндө кетдикчә сыхлашырды. Ағыз дејәни гулаг ешитмирди. Һәрә өз башына кәтирилән әһвалаты бир чүр данышырды. Бирдән түкүрпәдичи бир сәс ешидилди. Киминсә јаддан чыхардығы, зәнчирдән ахмадығы итинин сәсијди. Елә бил ит һарај-һәшир салыб саһибини көмәјә чағырырды. Ким исә: «Гудуз дәјмиш нежә дә пис улајыр. Елә бил ағлајыр. Мәним андырымдыр», — дејә боғазы гәһәрләнди.

— Аја, ај инсафыны Аллаһ кәссин, һеч олмаса зәнчирдән ачыб нијә бурахмырдын, уладырдын? — Чобан Шүбү килејләнди.

— Ејј, атасы рәһмәтлијин оғлу, вар-дөвләт, јурд-јува, бағ-бағча — һамысы ермәнијә галды, гој боз ит дә онларын олсун, Аллаһын бәласы да. Бир дә ки, елә гијамәт гопду ки, сағ олмуш, адымыз да јадымыздан чыхды. Нејләмәк оларды?

— Јох-јох, ја о итин башына бир даш салардым, ја да ијнә верәрдим, әмбә разы олмаздым ки, бир оғул әвәзи о ит чөрәкләри дизләринин үстүндә олан кавырлара гисмәт олсун, — чобан Шүбү сөзүндә исрар етди. Сонра сәмтини јаз оlanda көјәрчинә бәнзәјән Көјчала тәрәф дөндәрди. Көзләрини Мағазалы гајасында, јазда, гышда сүрүнү јамачларында отардығы Чыраглы тәпәсиндә, Орта Күнејдә, Гара Нәбидә, Тәкдағдағанын јанларында кәздириб бир аһ чәкди. Үзүнү јанында дуран чобан Вәлијә тутуб: «Аја, а гывлајы көзүнү... јаныб јахылырам. Аранда олан бу јурд-јува бир јана, көј јајлаглар, буз булаглар, чичәкли отлаглар — һамысы әлдән кетди. Демәк бир дә оралары көрмәјәчәјик һа? — деди.

— Ејј, ај Шүвү, нә бизи јүз јашадан о Чубуглу јајлагларыны, нә дә Тәк булағы, Балы булағыны, Сәди булағыны, Көј булағы көрәрик. Ип дә кетди, ит дә кетди...

Чобан Вәли гара дәри папағыны дүзәлтди. Бирдән автогаражын дарвазасы јанында «Газ-24» дајанды. Чамаатын сәмти машына тәрәф дөндү. Машындан шух кејимли дөрд нәфәр адам дүшүб чамаата тәрәф кәлди. Адамлар өзләриндән асылы олмајараг кәләнләрә тәрәф јеридиләр. Ким исә «Камал мүәллимдир, «рајкомдур» — деди. Орта бојлу, ағ бәнизли, галын гара гашлы, хош сифәтли, мүлајим хасијјәтли, өз садәлији илә адамларын гәлбини фәтһ едән Камал мүәллим чамаата јахынлашыб әдәб-әрканла салам верди. «Нечәсиниз?» — дејә гашгабаглы дајанан адамларын һалыны сорушду. Сонра үзүнү сәһәр тездән чамаатын арасында олан Садахлы совхозунун директору Мәсим Мәммәдов вә

кәнд совети сәдри Чәбрајыл Мәммәдова тутуб: «Вәзијјәт нечәдир, халгы јерләшдирә билибсинизми?» — сорушду.

— Нәр шеј јербәјер едилмишдир, — онларын нәр икиси чаваб верди. Учабојлу, ағсаггал Јағубоғлу Гара Мәһәммәд: «Агрын алым, вар олсун гәдирбилән Бошшаллы чамаатыны, ән исти отагларыны вердиләр бизә, јағлы тикәләрини дә бизнән бөлүрләр. О сарыдан дәрдимиз јохдур. Дәрдимиз бирчә өјләримиздир, јурд-јувамыздыр ки, о да әлдән кетди. Сизин дә Аллаһ өмрүнүзү узун еләсин ки, бу халхы одун ичиндән сағ-саламат гуртардыныз». — деди.

«Балалары сағ олсун», «Өмрү узун олсун» — чамаат арасындан алгыш сәсләри ешидилди.

Рајком катиби солунда дајанан Марнеули рајонунун ДТК-нин сәдри Сијашвили вә онун мұавини Телмана (азәрбајчанлыдыр) нәсә тапшырыб үзүнү чамаата тутду:

— Мәним ган гардашларым, әзизләрим, о ејликләр бизим борчумуз иди... ону ејләдик. Шүкүр Аллаһын бирлијинә ки, нә көрпүлүләрдә, нә Ајрумда, нә дә сиздә һеч бир өлүм һадисәси олмадан сағ-саламат чыхдыныз, — деди. Јенә чамаат арасындан алгыш сәсләри ешидилди.

— Мәним дејәчәјим һаггында мә'луматы олан јолдашлар вардыр. Биз Газах (Ашуров), Нојемберјан вә Марнеули рајонларынын катибләри бир јердә гәрара кәлмишдик ки, бу үч рајонун әразисиндә ган төкүлмәсин. Нәрдәнбир көрүшүрдүк ја Сыныг көрпүдә, ја да Марнеулидә.

Сон күнләрдә, бир нечә вахт бундан әввәл кечәдән хејли кечмишди. Евдә отурмушдум. Телефон зәнк чалды. Дәстәји көтүрдүм. Ким олса јахшыдыр? Нојемберјан рајонунун катиби Петросјан. Нә десә јахшыдыр?

— «Камалчан, вәзијјәт чәтиндир. Халгыны чыхарт, адамлары сахлаја билмирәм. Нәм дә бу саггаллыларды, нә зәһримарды, мәни дә, оғул-ушағымы да өлүмлә һәдәләјирләр, јалварырам». — дејиб дәстәји јеринә гојду. Дүзү мән дүшүндүм ки, бәлкә мәнә һәдә-горху кәлир. Сонра һиссетдим ки, јох, доғрудан да, вәзијјәт кәркиндир. Күрчүстан МК катибиндән сизи Марнеули рајонунун кәндләриндә јерләшдирмәк үчүн ичазә алдым, — дејә Камал мұәллим көзләрини чамаатын арасында бир дә долады. Сонра: «Нараһат олмајын, күнаһкар чәзасыны алар. Буна Совет һөкүмәти дејәрләр. Довшаны араба илә тутан дәвләтдир бу. Галды кәндә гајытмағ фикриниз, бу јахшы фикирди. Шикајәтинизи башлајын, мән дә әлимдән кәлән көмәји ејләјәрәм,» — деди.

«Тарихчиләрни гејд етдијинә көрә, тарихән балача бир өлкә олан Ермәнистан Артакс вә Зариадрисин, еләчә дә онларын тәрәфдарларынын тә'кидләри илә бөјүмүшдүр». Ә Тәбризини «Дағлыг Гарабағын тарихи вә она анд сә- нәдләр» әсәриндән. Ағасәлим Рәсуловун тәрчүмәсиндән. (Страбон. Чоғрафија. XI китаб, VIII чилд, тәрчүмә едәни Франсуа Лазер. «Белл Лептр» нәшријјаты, 1975. сәһ. 123) «Ермәнистан һеч бир заман бәшәр тарихиндә хусуси рол ојнамамышды. Бу, ермәниләрин јазылыб сәпәләндикләри бир рекионун чоғрафи адыдыр». (К. Патканјан. «Јахын Асија тарихиндә Ван јазычыларынын ролу». Санкт-Петер- бург, 1875, рус дилиндә).

«Антик дөврдә ермәниләрин әсл вәтәни олан Бөјүк Ер- мәнистан Кичик Асијада, јә'ни Русијадан кәнарда јерлә- ширди. (Б. Шиханјан. «Гафгаз халглары». Петроград, 1916, сәһ. 18. рус дилиндә).

«Индик Дағлыг Гарабағ орта әсрләр Албанијасынын бир һиссәси олмуш, сонралар ермәни феодаллары тәрәфин- дән зәбт олуимушдур». (К. И. Орбели. Ермәнистан ССР ЕА-нын илк президенти, Ермитаж музејини кечмиш ди- ректору).

«Ерамыздан әввәл VIII вә VI әсрләрдә мејдана кәлән һинд-Авропа халгы олан ермәниләрин кәлишиндән габаг, инди Ермәнистан адланан әразидә јерли Калдис вә Халдис халгы јашајырды. Онларын өлкәси Урарту адланырды. (сәһ. 19). «Ермәнистандан шималда ики өлкә јерләширди: Иберија (индики Күрчүстан) вә Албанија. (индики Азәр- бајчан) сәһ. 36.

«Даһа сонралар ермәни миссионерләри Албанларын өлкәсини (мүасир Азәрбајчан) христианлашдырмаға баш- ладылар». (Һ. Пастермачјан, «Ермәнистан тарихи». Па- рис, 1986. сәһ. 19 — 36 вә 103).

«Гәдим ермәниләр тәхминән бизим ерадан әввәл бирин- чи минилликдә, Фәрад чајынын јухары вадиси зонасында мејдана кәлмишләр». (И. Дјакнов. «Ермәни халгынын илки тарихи». Ирәван, 1968. сәһ. 237, рус дилиндә).

«Јени вәтәнләрдә (Кичик Асија) тәзәчә мәскунлашан галибләр (ермәниләр өз нөвбәсиндә мәғлубијјәтин ачысыны даддылар». (Жан-Пјер-Алем. «Ермәнистан, мән нә били- рәм» коллексијасы. ТУФ, Парис, 1983, сәһ. 9).

«...Ермәниләр вә түркләр, күрчүләр вә албанлар ара- сында интеретин интеграсија просесиндә идеоложи вә мәдә- ни ассимилјасија кетмишдир; албанларын бир һиссәси ер- мәниләшмиш, диқәр һиссәси исә күрчүләшмишдир (Фәридә

Мәммәдова. — Гафгаз албан этносу. «Совет антрополоки-
јасы вә ән'әнәви чәмијјәтләр». коллоквиуму, 16—18 март,
59 — 61. рус дилиндә)

«Албанларын әксәријјәти Азәрбајчан халгынын тарихи-
нә дахил олараг ислам динини гәбул етмиш, аз бир һиссәси
исә (Шәки вә Дағлыг Гарабағда) кәлмә ермәниләрлә
гарышыб ермәниләшмишләр». (И. Петрушевски. «Азәрбај-
чанда вә Ермәнистанда феодал мүнәсибәтләри һаггында
тарихи очерк». Ленинград, 1949, сәһ. 52).

«Ермәни халгынын әсли нәдир, нечә, нә вахт, һарадан вә
һансы јолларла о бураја кәлиб, ермәни олмаздан әввәл
вә сонра һансы тајфаларла әлагәдә олуб, онун дилинә, ет-
ник тәркибинә ким нечә тә'сир кәстәриб? Бизим әлимиздә
булары сүбута јетирән ајдын вә дәгиг дәлилләр јохдур.»
(Манук Авакјан. «Ермәни әдәбијјаты тарихи». Ирәван,
1975, сәһ. 11);

«Ермәниләр, әсасән Азәрбајчан мүлкәдарларынын тор-
пагларында јерләшмишдиләр. Бу ермәни мүнәсирләри
хәзинәјә һеч бир хејир вермәјән бизим Күрчүстандакы та-
чир ермәниләрдән јахшыдырлар, чүнки Ирандан кәләнләр
сәнәткар вә кәндлидирләр» А. Грибоједов. «Ермәнилә-
рин Ирандан бизим әјаләтләрә кәчмәси һаггында гејдләр»
Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Москва, 1977-чи ил. сәһ.
339 — 344);

«...Ермәни ингилабчы тәшкилатлары кәнч түркләрә
рәғбәт бәсләјирдиләр... Гафгаза 50000 ермәни сијаси гач-
гыны кәлмишди. Бу арзуолунмаз гонагларын јарысы ганун-
суз олараг кәлмишди. Шәрги Гафгазда чинајәткарларын
әксәријјәтини Түркијәдән кәлән ермәниләр тәшкил едир.
(Ечмәдзин синодунун прокурору А. Феникелин 1907-чи
илдә Санкт-Петербург мүгәддәс синодуна рапорту» (Мәр-
кәзи дәвләт тарих архиви. Фонд 821, 139, 173. бөлмә 96)
Ленинград.

«Инкилтәрәнин ирадәси илә чар империјасынын хараба-
лыглары үзәриндә 1918-чи илдә јарадылыб, гыса бир
өмүр (1918 — 1920) сүрән ермәни республикасы, бүтүн та-
рих боју мөвчудијјәти гејдә алынан јеканә мүстәгил ермә-
ни дәвләти иди». (Жорж Домосвил. 1915-чи ил «Ермәни
фачиәси». Парис. 1988, сәһ. 25).

«XX әсрин башланғычында Загафгазијада јашајан бир
милјон 300000 ермәнидән бир милјондан артығы бу рајонун
јерли әһалиси дејилдир. Олар бураја бизим тәрәфимиз-
дән кәчүрүлмүшдүр». (Н. Шавров. «Загафгазијада рус
мәнафеји үчүн јени тәһлүкә». Санкт-Петербург. 1911, сәһ
59-61. рус дилиндә)

«Ермәни мәһәллә мәктәбләриндә шакирдләр Бөјүк Ермәнистанын хәритәсини өјрәнирләр ки, онун да әразиси, демәк олар Воронежә гәдәр чатыр вә пәјтахты да Тифлис-дир». (Величко. «Гафгаз, Рус мәнафеји вә халгларарасы проблемләр», Тифлис, 1904, рус дилиндә).

«Орта әсрләрин әввәлләриндән ермәниләр диаспор халгдыр. Әксинә, Азәри түркләри вә күрчүләр ССРИ халглары арасында ән аз мұһачирдирләр». (А. Бенниксен. — «Совет Исламы: «Гафгаз детанатору». «Араби» журналы. № 19 — 20, ијул — август, 1988, сәһ 10).

* * *

Јухарыда мұхтәлиф милләтләрдән ибарәт алим, јазычы вә тарихчиләрин әсәрләриндә ермәниләрин нечә милләт олмалары, Гарабага нә заман вә һарадан кәлмәләри һаггында дәлилләрлә мұфәссәл мә'лумат верилмишдир. Бу һәлә белә фикир сөјләјәнләрин 20 — 25 фаизини тәшкил едир.

1988-чи илдә ермәни диаспорунун Гарабаг иддиасы ирәли сүрүләркән азәрбајчанлыларла ермәниләр арасындакы мұһагишә јенидән даһа да кәскинләшди. Өлкәнин рәһбәри һансы јолласа тәсадүфән һакимијјәт башына кәлмиш М. Горбачов әкәр бу мұһагишәјә сон гојмаг истәсәјди, мұхтәлиф милләтләрдән ибарәт тарихчиләри бир јерә топлајар, мәсәләни објективчәсинә һәлл едәрди. Тарихи сәнәдләр әсасында бәднам гоншуларын торпаг иддиасынын бөһтан олдуғуну тәсдиг едәр, кәләчәкдә дүнјаја јанғын салачаг, күһаһсыз ганлар төкәчәк бу мұһабисәјә сон гојарды. Лакин М. Горбачов әксинә, тарихән гоншу олан ики халг арасындакы әдавәти даһа да гызышдырды. Әкәр беләдирсә, бу хәбис үрәкли гоншулар нә үчүн дүнјаја вәлвәлә салырлар?

«Самвел» романынын мұәллифи миллијјәтчә ермәни олан Рафидир. Сәһ. 245 — 246-да көстәрир ки, падшаһын арвады күлүмсәјәрәк мұсаһибинә деди ки, о сөзләрә инанмаг олармы? Әкәр фарслары кәлмә һесаб етсәк, биз һамымыз кәлмәјик. Мәсәлән, биз Мамиконјанлар чинлијик. Кечмишләри гијмәтли сәнин Мелчумјанларын кәлиб сонрадан мәскушлашмајыблармы?

* * *

Рус алыми С. Глинка 1931-чи илдә Москвада нәшр олунмуш «Азәрбајчан ермәниләринин Русија әразисинә көчмәләринин тәсвири вә Ермәнистанын тарихи дөврләри-

нин гыса шәрһи» китабында јазыр: «... Гарабага ермәниләрин көчмәсинә кәлдикдә, бу 1828-чи илдә Русија илә Иран арасында Түркмәнчај мугавиләси имзаландыгдан сонра башламышдыр».

Рус тарихчиси Н. Чаров јазыр ки, о заман Иран ермәниләрин Русијаја кечмәсинә мане олмајачагыны вәд етмишди. Бундан истифадә едәрәк 1928 — 1930-чу илләрдә 40 миндән чох иранлы ермәни вә 80 мин түркијәли ермәни Загафгазијаја көчүб кәлди.

Күрчү јазычысы Ревард Чапаридзенин дедији кими һәлә XII әсрә гәдәр тумлуг бир ермәни дә јох иди. Сәлчугларга гаршы үсјан едиб далында дура билмәјән ермәниләр ахын-ахын Гафгаза кәлмишдиләр. Күрчүләрлә азәрбајчанлылар онларга сығыначаг вермишдиләр.

* * *

Ахшамын сазағы, ач гурд кими улајыр, сығыначаг ахтаран гачгынларын илијини буза дөндәрирди. Онларга Кәнчә шәһәринә бурахмырдылар. Ханлар мейманханасы да тутулмушду. Һәр ахшам Дәлимәммәдли чајханасы бу гәрибләри исти гојнуна алырды.

Ханлар рајонунун прокурорлуғу... издиһам, ағлашма... Кәнч прокурор гачгынлар тәрәфиндән даврәјә алынмышды. Кими јурдда галан оғлуна, кими анасына көмәк етмәји ағлаја-ағлаја хаһиш едирди.

* * *

Ағсаггал вә гарасаггалларын мәсләһәти илә елликлә бир кәндә кетмәк гәрара алынды. 20-дән артыг миник машыны Тифлис—Бакы јолуну кәләфләјирди. Машындар Шамаһы рајонунун рајком катибинин бинасы гаршысында гатарлашды.

Тибб елмләри доктору, сәһијјә назирини Ә. Инсанов идарәјә кириб кәнди рајонда бир кәндә дәјишмәк тәклифини рајком катибинә сөјләди. «Ермәниләр һәлә көчмәјиб, — дејә катиб лагејдчәсинә чаваб верди. Кечәләмәк үчүн јер вермәди. Сағ олсун ағсулулары, 40 — 45 нәфәри гонаг алды, һөрмәт көстәрдиләр.

* * *

Ханлар рајонунун дөнкәси гачгынларын әсас мәнтәгәсинә чеврилмишди. Амасија, Кировакан вә Калинин рајонундан гачанлар Азад, Камо кәндләриндә мәскунлашмаг истәјирдиләр.

Ләмбәлини Азад вә Камә кәндләри илә дәјишмәк мәгсәдилә Кибар Һүсејнов, Һүсејн Сејидов вә мән Азад кәндинин кәдијиндә ермәни нүмајәндәләри илә көрүшдүк. Онлар бизим тәклифлә разылашмадылар.

Декабрын 12-си иди. Москвадан кәлән һәрби кејимлики ики нәфәр адамлары сорғу-суала тутмушду. (Ханлар рајонунун көч комиссијасынын гәраркаһында) Мәрдан Мәрданов ермәниләрин совет һөкүмәтинин әлејһинә олдугларыны дәлилләрлә сүбут етди.

Комиссијанын сәдри Ләмбәли вә Көрпүлү кәндләринин архаја — доғма јурдларына гајытмаг тәклифини бәјәнди вә чинајәткарлары чәзаландырылачағына анд ичди.

* * *

Аталар јахшы дејиб ки, «наһаг ган јердә галмаз». Күнаһсыз арвад-ушағын (Кировакан, Степанаван, Амасија вә Гугарк) ганына гәлтан едилмәси, аналарын көз јашы јердә галмады. Јә'ни декабрын 7-дә (1988) саат 11³⁰ дәгигәдә Ермәнистанда күчлү зәлзәлә баш верди. Зәлзәләнин тә'сир гүввәси бә'зи јерләрдә 8 балдан чох олмушду. Лениаканда, Кироваканда, Степанаван вә Спитакда чохмәртәбәли биначар јерлә јексан олмуш, он минләрлә адам торпағын алтында галмышды. Бу бәд хәбәри ешидән јурд-јува итирмиш аналарымыз севинмәк әвәзинә, тәәссүфләнди, кәдәрләнди бу фәлакәтә... «Бунлар да инсанды, нә күнаһы вар көрпәләрин» дедиләр. М. Горбачов, Раиса вә сијасәтдә ән күт шәхсијјәт олан Рыжков зәлзәлә зонасы Спитака кәлдиләр. Рыжков көз јашларыны зијанчәкәнләрин көз јашына гатды, күнләрлә зәлзәлә зонасында галды.

Дүнијанын бүтүн өлкәләри зәлзәләдә зијан чәкәнләрә јардым әли узатды. Әрзаг, јатачаг вә саирлә бирликдә һәрби сурсат да көндәрилди. Харичдән кәлән тәјјарәләр нәзарәтсиз бурахылырды. Ермәни дашнаклары Азәрбајчанын јардымыны гәбул етмәди. Ермәниләр харичдән көндәрилән чадырлары оғурлајыб сатыр, өлүләрин үстүндәки гызыллары көтүрүрдүләр (гәзетләрдән). Күчү 8 балдан јүксәк олан бу зәлзәләдә 25 миндән артыг адам тәләф олмушду.

Ермәни гулдурлары һәм Југославијанын Түркијә сәрһәддиндән көмәјә кәлән тәјјарәсини (Түркијәнин саныб) вә һәм дә ичәрисиндә 75 нәфәр сәрнишини олан Азәрбајчан тәјјарәсини гәзаја уғратдылар. 75 нәфәрдән јалныз бир нәфәр сағ галды.

Дидәркинләрин хаһиши илә Камал Мәммәдов Күрчүс-

тан МК-нын катибинэ халгын, дидэркинлэрин ашагыдакы тэлэбини чатдырды.: «Рыжков чэнаблары, зэлзэлэ зонасындан гајыдаркэн ја һадисэ јериндэ, ја да Тбилисидэ һеч олмаса 10 дэгигэ јурд-јувасындан говулмуш чамаатын дәрдини динлэсин, фачиэсини көзлэрилэ көрсүн».

Рыжковун бу тәклифэ разы олдуғу хәбәри адамлары мұвәггәти севиндирди. Чамаат там үч күн ону кечә-күндүз көзләди. Лакин јоллар јаман бағланды, «улу» рәһбәр халгын зэлзэләјә бәрабәр фәлакәтини динләмәјә кәлмәди ки, кәлмәди.

* * *

Ханлар рајонунун дөикәси... Көјләр гара чаршаба бүрүнмүшдү. Сојуг илијә ишләјирди. Күләк хырдача гум дәнәчиклэринэ бәнзәјән гар совруғуну адамларын гојунголтуғуна долдурурду. Јолларын кәнарына, үзүм бағларынын арасына сәлигәсиз төкүлмүш барханларын јанында турш алма кими бүрүшмүш көрпәлэрин, гоча гадын вә кишилэрин сојугдан јарпаг кими әсдијинин шаһиди олан рајон рәһбәрлэри лагејдчәсинэ кечир, һеч шејә мәһәл гојмаг истәмирдиләр.

Ермәнистан тәрәфдән арасыкәсилмәдән кәлән јүклә долу көч машыналары јүкләри асфалтын сағ вә солуна, үзүм бағларынын арасына, һара кәлди ора бошалдырды.

Јорған, дөшәк... сыныг-салхаг ев әшјалары... Бир тәрәфдә инәк, гојун, ит чәсәди, онларла тојуг-чүчә, газ өлүсү...

Амансыз зәманәнин төрәтдији бәлалардан јајынмаг мәгсәдилә һамы илан-чајан јурдуна чеврилмиш доғма јурдан, ана вәтәндән гачырды.

Һараданса кәлән мұхбирләр барханаларын јанындакы адамлара јанашыр, онлары сорғу-суала тутур, изаһат көтүрүр, ермәни саггаллыларынын күллә илә дәлик-дешик етдикләри миник машыналарынын, јараланмыш адамларын фото-шәклини чәкирдиләр...

Һамынын дәрди бир олса да, фачиәләр, фәлакәтләр мұхтәлифдир. Дәрәбәјлик иди, шикајәтә бахан, һеч нәјин фәргинә варан јох иди.

Инсанларын көз јашы бухарландыгча булудларын рәнки гаралыр, һејван шәкилли, көркәми мүдһиш булудлар дағларын башында дизини јерә гојурду.

Ханлар рајкому һеч кәси гәбул етмәк истәмәјир, рајкомун бинасына кедән јола әлисилаһлы әскәр дүздүрмүшдү.

Әскәрләр мејдана топлашан адамлары дағыдыр, Ләмбәлиләр чаван да, гоча да габаға сохулур, «Жигули»

маркалы машиныны капотунун үстүнө гојулмуш мәркәзә жазылмыш шикајет әризәләринә имза атмаг үчүн чан атыр... «Чохбилмиш», «габағы көрән» бә'зи адамлар әризәдә жазыланлара кәләчәкдә чаваб верәчәјини дүшүнүб, имза әвәзиндә, кечи бујнузуна ошар ишарәләр атырды. Чамаат билсәјди ки, балыг башындан ијләниб, әризәләрә бахылмајачагдыр, евләр әлдән чыхачагдыр, нә әризә јазар, нә дә Москваја нүмајәндә көндәрмәк фикринә дүшәрди.

Мәктублар, телеграмлар мәркәзә су кими ахырды. Мүхтәлиф идарәләрә, мүхтәлиф редаксияларә көндәрилди.

Ермәни фашистләри үч күнүн әрзиндә 200 мин азәрбајчанлыны планлы сурәтдә, силаһ күчүнә вәһшичәсинә говдулар. Дәринликләрдә олан бә'зи рајонларын әһалиси чинсиндән, јашындан асылы олмајараг ганына гәлтан едилмишди.

Кировакан рајону Садыгов Сүлејман дејир ки, Ханым арвады, 17 јашлы оғлу Алими, Гәриби, Мәммәдов Сүлејманы өлдүрдүләр. Автомашын шинләриндән очаг чатыб ичиндә јандырдылар. Оғлум Вагифи Асатрјан ов түфәнки илә архадан вурду. Москвада о јер галмады шикајет јазмамыш олам. Мәһәл гојан олмады. Вартаналы Бабачанов Алијә: Кишили-арвадлы 31 адамы долдурдулар бир автобуса. Кәнддән аралы бир јердә машины әјләдиләр. Ораја әввәлчәдән јығышан чаванлар машины тутдулар даша. Автобусун ичиндә ган дизә чыхырды, арвад-ушаг гулун кими чығырышырды.

Вагиф вә Бәнөвшә (әр-арвад) Сарал фачиәсини ағлаја-аглаја белә данышдылар: «Машынларын чоху һәмзәчимән кәдијини ашмышды. Бизим отурдугумуз автобус јохушда куја хараб олду. Мешәдә кизләнмиш саггаллылар ахыра галан машинлары күлләјә тутдулар. Анасынын гучағында отуруб әлиндә дүрмәк јејән Шаһинин бејнинин гатығы анасынын үстә дағылды. Ана усталды... Бинајев Тејмуру көзүндән, арвадыны бојнунун архасындан, гајынатасыны күрәјиндән вурдулар. Бу заман 2 «Икарус» һәрбчи пејда олду... Онлар дедиләр ки, бизә әмр олмаса, биз саггаллыларә күллә ата билмәрик. (Русларла ермәниләр арасында олан әлагәни көстәрән әсас дәлил).

Мейдинин дедијинә көрә Гурсаллы чаванлары ермәни гулдур дәстәләријлә бир сутка атышмышдылар... Кечмишдә Абаранда 27 нәфәр гурсаллыны гырыб, гујуја долдурбулармыш ермәниләр. «Арчут кәнди сакини Ләтиф: «Лејли арвады архадан күллә илә вурдулар. Ов түфәнки илә милис ишчисини өлдүрән оғланы атасыјла бирликдә өлдүрүб одда јандырдылар».

Вартананын дөнкәсиндә автобусу әјләјиб арвад-ушагы даша басыб 9 нәфәри јараладылар. Гарабәниз кәлинин дедијиндән: «Һаллавар кәндиндә әскәр палтары кејниб халгы машынла апармаға кәлән сүрүчүнү Нәбијәнән Новруз чаванлара «кәл»—дејиб әл-ајагларыны чатыјнан бағлајыб коменданта вердиләр».

Гугарк рајонунун Фиалетов кәндиндә, Степанован рајонунун Чубуглу кәндиндә (ата-оғулу өлдүрмүшдүләр). Масис рајонунун Ашағы Нечилли кәндиндә, (Һәсән Һәсәнов) Сисјан рајонунун Әрәфсә кәндиндә (Зејналов Ханыш), Калинин рајонунун «Гызыл Шәфәг» кәндиндә (Хозејн Дәмирчијев) вә саир јерләрдә ермәни гулдурлары азәрбајчанлыларын башына олмазын фачиәләр кәтирмишдиләр...

Әсрләр боју Оғуз торпағында мәскунлашан бу саһибсиз милләтин сучу нәјмиш? Фитнәкар гоншулар даим русларын әлиндә әл ојнағы олмушдулар.

* * *

Низами Ахундов «Гарабағнамә» әсәриндә көстәрир ки, руслар даим ермәниләрлә әлагәдә олмушдулар. Мајор Лисаневич вахтилә Кәнчәли Чавад ханы мүдафиә олундуғу јердә өз әли илә өлдүрмүшдү... Русча сөјүш сөјмәси Лисаневичин өлүмүнә сәбәб олмушду.

Лисаневич Ибраһимхәлил ханын дүшәркәсинә һүчум едиб ханын арвадыны, гызыны, кичик оғлуну — чәмиси 17 нәфәри өлдүрмүшдү... Гарабағлылар Гафгаз һакими Гудавичин адына шикајәт әризәси јазырлар. Һеч бир нәтичәси олмады... Шуша коменданты Лисаневичин рүтбәси артды. Бу гәтлдә ермәни «мәләји» Чүмшүд Лисаневичи инандырмышды ки, куја Ибраһимхәлил хан Иранла кизли әлагә сахлајыр вә руслара хәјанәт етмишдир» (сәһ. 147) Аталар чох јериндә дејир ки, ајынын јүз ојуну вар, һамысы бир армудун башында. Ермәни лоббисинин, тарихчиләринин мәгсәди сахта сәнәдләрлә Гарабағы өзүнүнкүләшдирмәк вә «Бөјүк Ермәнистан» дәвләти јаратмаг иди.

3. Балајан нәинки тәкчә Гарабағы, һәтта Нахчываны, Кәнчә торпағыны, Чәнуби Азәрбајчанын бир һиссәсини дә «өз» торпағынын хәритәсинә салыр.

Ермәни тарихчиләри Гарабағдан сөз дүшәндә бу әразини көчәри түрк тајфасынын зәбт етдији кими гәләмә верир. Бу өзүндән разы бөһтанчылар әслиндә XVIIIәсрдә I Пјотрун разылығы илә Русијаја көчмәјә башламышдылар. 1828-чи илдә Түркмәнчај мүгавиләсинә көрә Чар һөкүмәти ермәниләри Иран вә Түркијәдән көчүрүб өз сәрһәдләри дахилинә — Гафгаза кәтирмишдиләр. Ирәван шәһәринин

эсли исә 1510-чу илдә Ш. И. Хәтәинни вәзири Ирәвангулу тәрәфиндән гојулмушдур.

Ермәниләр Гарабағда олан гәдим Албан килсәсинә, Албан хачына «ермәни килсәсидир, ермәни хачыдыр», «Гарабағ ермәниләриндир» — дејирләр.

1905 — 1918-чи илләрдә Чар һөкүмәтинин фитвасы нәтичәсиндә азәрбајчанлыларла ермәниләр арасында зиддијјәт салынымышдыр. Бакы, Шамахы, Шуша гырғынлары тарихин сәһифәсинә ганла јазылмышдыр. 1930 — 1937—1938-чи илләрдә Чалалоглуда, Аллаһвердидә, Ирәванда вә орта Асијада 100 — 150 ил мәскунлашан азәрбајчанлылары «Иран паспортуи вар» — дејә Ирана көчүрмүшдүләр. 1947 — 1948-50-чи илләрдә Ермәнистанын 23 рајонундан 150 мин азәрбајчанлы, 1988-чи илдә исә сонунчу бир нәфәр кими азәрбајчанлылар Ермәнистандан говулмушдулар. Үмумијјәтлә, бир сыра мә'луматлара көрә, азәрбајчанлылар Ермәнистандан 17 дәфә говулмушдулар.

* * *

Рәнкләриндән ган даман, әјинләри гара дәри плашлы, һаггы-наһагдан ајырмаг, мүгәссири өз чәзасына чатдырмаг мәгсәдилә кәлән бу көј көзлү, сәрт бахышлы, чидди давранышлы комиссија үзвләриндән чамаат чох бөјүк үмидләр көзләјирди. Дүјүн дүшмүш талеләрини онлара е'тибар едирди.

ССРИ Баш прокурорлуғундан, ССРИ ДИН-дән кәлән бу нүмајәндәләр илк дәгигәдән «үрәклә» ишә башладылар. Онлар ајры-ајры отагларда дидәркинләри гәбул едир, узун-узады изаһат көтүрүр, фачиә төрәдилән һадисә јеринә кедирдиләр. Амма Садахлыда, јә'ни Марнеулда јох, ахшамлар Нојемберјан рајонунда ахшамлајырдылар. Күнләр кечдикчә јохланыш өз симасыны, өз чиддилијини, өз тә'сирини итирирди. Комиссијанын үзвләри изаһатларда дејиләнләрә гаршы чыхыр, мүбаһисә едир, изаһатлары дејилән кими јазмыр, мүгәссир тәрәфә күзәшт едирдиләр. Онлар дөјүлән, јараланан, өлдүрүлән адамларын, күллә илә дәлик-дешик едилән машынларын, јандырылан евләрин таләји илә дејил, ән чох оғурланан, итән мал-гаранын, гојун-кечинин, ат вә узунгулағын таләји илә мәшғул олурдулар. Мәсәләнин нә јердә олдуғуну мүәјјән етдикдән сонра биз үч нәфәр — мән, М. Намазов, М. Алыјев комиссијанын отағына кириб өз наразылығымызы билдирдик вә онлардан Москваја шикајәт телеграмы көндәрилди. Телеграмда онларын төрәдилән фачиәјә биканәлијиндән вә әдаләтсизлијиндән данышылырды.

Бу телеграммын да чавабы «Бермуд» үчбучагына дүшдү... Комиссиянын үзвләри бир нечә күн иди ки, итиб батмышдылар. Онлар күндүзләрини дә Нојемберјанда ејш-ишрәт-дә кечирирдиләр. Гарабағ комитәси онлары јәгин ки, пулла әлә алмышды. Арадан бир гәдәр кечдикдән сонра Мәркәздән, «сүлһ дијарындан» кәлән комиссиянын чидди давра-нышлы үзвләри бир дә көрүндүләр...

* * *

Ләмбәли вә көрпүлүләр Садахлы совхозунун автогаражыны өзләри үчүн гәраркаһ сечмишдиләр. Борчалынын Садахлы, Сарал, Афмәммәдли, Гасымлы, Бејтарабчы, Гачаған, Муғанлы, Мамеји, Корархы вә с. кәндләрдә сығынан арвад, киши сәһәр тездән гаража ахышыр, пул топланыр, Москваја мүхтәлиф идарәләрә телеграм вә шикајәт мәктублары кәндәрилирди. Мәктублара чаваб кәлмирди. Мәктублар Бермуд үчбучагында кәми батан кими батырды.

Сәбри даралмыш дидәркинләр дәрдини сөјләмәк үчүн Тифлисә МК-јә, НС-нә, Газаға, Тифлис һәрби карнизонуна кедирди. Һәр ики халгын дәрдини Азәрбајчан МК-нә, Бакы шәһәр һәрби коменданты вәһши тәбиәтли Дубнјака илк дәфә чатдыранлар Исахан Һәсәнов, Бәкир Әбдүррәһманов вә с. олмушду. Бәкир Әбдүррәһманов, Сирач, Рәһим Зејналов Вәзировун, Мүтәллибовун гәбулунда олуб архаја гајытмаг тәләбини ирәли сүрәркән онлар гәтијјәтлә сөз вермишдиләр. Мәммәд Аллаһвердијев, Мустафа Вәлијев, Исахан Һәсәнов, Нәсиб Нәсибов, Мәсим Мүршүдов, Мүрсәл Намазов, Алы Инсанов, Надир Инсанов, Рүстәм Һәсәнов, Чавад Һәкимов, Бәкир Әбдүррәһманов, Мүрсәл Зејналов, өзләрини од-аловда јандырмаға һазыр идиләр.

«Правда» «Известија», «Комсомолски правда» вә с гәзетләрә телеграммалар су кими ахырды, лакин...

* * *

Евләрин әлдән чыхмасы көзләнилирди. Адамлар горхулу да олса өзләрини инди илан-чајан јувасы олан Ләмбәли-јә салыр, евини тутанлара јалварыр. Онлар исә нә еви бошалдыр, нә дә пул верирди. Ләмбәли көрпүсүнүн ермәниләр тәрәфинә үч метрлик панел гојулду. Чәбрајыл Мәммәдов да көрпүнүн Садахлы тәрәфинә ири базалт дашлары төкдүрдү, телефон симләрини дә кәсдирди. Күчәдә, базарда, јолда, издә азәрбајчанлы да, рус да, ермәни дә, јенидәнгурма ады илә фитнәләр төрәдән М. Горбачовун ләјагәтсиз әмәлиндән сөһбәт ачырды. Москвадан комиссиянын кәлмәси хәбәри һамыны севиндирди.

Дидәркинләрнин Марнеули рајонунун кәндләриндә јерләшдирилмәси күрчү милләтчиләрилә бирликдә дәвләт рәһбәрләрини дә нараһат едирди. Онлар һәр күн гачгыларын республикадан чыхарылмасыны тәләб едирдиләр. Камал Мәммәдов мүәјјән бәһанәләрлә онлары сакитләшдирирди. Рәһбәрләр Марнеули рајонунда да ермәни Азәрбајчан зиддијјәти башланачағындан горхурдулар. Она көрә дә Күрчүстан МК-дән, НС-дән тез-тез нүмајәндә кәлир, Садахлы кәндиндә дидәркинләрлә сөһбәт апарырдылар.

Кәнчә шәһәринин Кәпәз рајонуна ичрайјә комитәсинин сәдри вә рајком катиби милис мәнтәгәсинә кәлди. М. Вәлијев, Н. Нәсибов, Әсәд Јагубов ермәниләрнин бәд әмәлләриндән, бөһтанчылыгларындан данышдылар. Кәнчәдән кәлән нүмајәндәләри Ләмбәли кәндинә бурахмадылар...

Шикајәтә тез бахылсын дејә Ләмбәлиләрнин ермәниләр үзәринә олачаг һүчумуну Марнеули рајонунун икинчи катибинә билдирдик. О да тә'чили сурәтдә Тифлисә, Патјашвилијә, Патјашвили дә Москваја чатдырдыса Москванын һеч түкү дә тәрпәимәди...

* * *

Вәзиров Бәкир, Чавад Сирәч вә Рәһимини јанында Ермәнистан МК-нын катиби Арутунјанла зәнкләшәркән о, Вәзирова «Биз архаја гајыданларын тәһлүкәсизлијини тә'мин едә билмәрик» — демишди. Вәзиров Ермәнистандан говулан азәрбајчанлыларын Гарабағ әтрафында јерләшдирилмәсинә ичазә вермәди...

* * *

Көрпүлүләр кәндләрини Чардаглы кәнди илә дәјишмәк һаггында мүгавилә бағладығыны ешидәндә, ермәниләр үч күнүн әрзиндә Јухары Көрпүлү кәндини (Чардаглылар) зәбт етди.

Арвад, киши сәһәрдән ахшама гәдәр гаражын даш диварына сөјкәнир, кечмишләрдән данышыр, дәрдләшир, мәтләбин баш тутуб-тутмајачағыны көтүр-гој едирдиләр.

Мәсим Мәммәдов, Чәбрајыл Мәммәдов, Һүсејналы киши, Иса Ағачанов, Худујев Исмајыл, Полух Һәким, Төрә Алы, Тат Јусиф вә адыны билмәдијим бир чох ағсаггал вә гарасаггаллар ахшам-сабаһ халгын арасына кәлир, халга үрәк-дирәк верирди. Рајком катиби Камал Мәммәдов, Мәсим Мәммәдов еһтијачы оланлара јардым верилмә-

сини тәшкил едирдиләр. Мәсимин сәхавәт әли јохсулларын үстүндәјди. Садахлы халгынын бир сыра гејрәтли оғланлары кечә икән һүчүм едиб Ләмбәлини ермәниләрдән азад етмәји тәклиф едирдиләр. Лакин бу сијасәт чохлу гаиларын ахыдылмасына сәбәб оларды. Ермәниләр дишинә гәдәр силаһланмышды. Бир тәрәфдән дә Ләмбәлидә 5 әдәд долудағыдан топ олдуғу һалда, Садахлыда олан долудағыдан топларын мәрмисини күрчүләр јығышдырмышды.

Вахт кечирди. Кәлән комиссија Нојемберјана, орадан Ирәвана, орадан да Москваја учур, бир даһа архаја дөнмүрдү.

Москвадан кәлән икинчи дәстә шикајәтчиләри Гырмызы көрпүдә гәбул етди. Ахшамүстү Н. Нәсибов, Р. Һәсәнов Б. Наибова вә башгалары халгын арасына гајытдылар. Комиссија үзвләринин биканәлијиндән данышдылар.

* * *

Нүмајәндәләр Бакыдан хош хәбәрлә гајытдылар. Чамаат онлары үзүк гашы кими дөврәјә алды. Бәкир ејвандакы гара дашын үстүнә галхыб:

— Полад ирадәли, дәјанәтли халгымыз, ишимизин ха-тири үчүн Бакыда үмид көзләдијимиз о идарә олмајыб ки, онун гапысыны ачмамыш олаг. Чавад Һәкимов, Рәһим мүәллим, Исахан мүәллим, Шәриф мүәллим Бакы шәһәр комендантынын, Азәрбајчан НС-нин нәздиндә гачгынларын иши илә мәшғул олан Јусифзадәнин, (онда атам Әһмәд вә Мәрзијјә дә бизнән иди), Загафгазија һәрби даирәсинин кенералы Зајтсевин, Полјаничконун, (онда Мәһәррәм Аллаһвердијев, М. Вәлијев дә бизим дәстәдә идиләр). Азәрбајчан МК-нин катиби Оручовун, Азәрбајчан НС-нин сәдр мұавини Мәмәдовун, (Исахан вә мән) Вәзировун вә с.-ләрин гәбулунда олмушуг, нечә лазымдыр мәгсәд вә мәрәмымызы ајдын сөјләмишик. Һамысы, хүсусилә, јолдаш Вәзиров гајытмағымыза 150 фаиз разыдыр, өзү дә сөз верир, — деди.

Сорғу-суал башланды, адамларын итән инамы јеринә кәлди. «Евләри дәјишмәјәчәјик», — дејә кимсә адамлары һәдәләди. Евләрини дәјишәнләр пешман олдулар...

* * *

Нојемберјан рајон рәһбәрләри «нечә ки, тездир, евләри дәјишин, арадан чыхын, гајытмаг мүшкүл мәсәләдир», — дејә халгын үмид вә инамыны гырырдылар.

Кәндиң Нојемберјан тәрәфинә икинчи шлагбаум гојулмушду. Ашағыдакы көрпүнүн үстүндәки панелләрин үстүнә гара мазут төкүлмүшдү. Адамлар ики одун арасында галмышды. Евләрин дәјишдирилмәсинә бир тәрәфдән өзүмүзүнкүләр мане олур, бир тәрәфдән дә евләри зәбт едән ермәниләр. Гапыја кедәни сөјүр, өлүмлә һәдәләјирдиләр.

Февралын 10-да Ермәнистан НС-нин сәдр мұавини Саркисјан вә Күрчүстан НС-нин сәдр мұавининин иштиракы илә Садахлы эразисиндә дидәркинләрин көрүшү олду. Орада Марнеули вә Нојемберјан рајонунун бүтүн апарат ишчиләри иштирак етдиләр. Саркисјан: «А јолдашлар, бу јухудур, кәлин көһнәләри унудаг. Јени тәдбирләрдән данышаг. Күнаһ бизимкиләрдәдир», — дејә иблис донуна кириб ағзындан алов пүскүрән адамларын дилини бағлады. Бәкир, Исахан, Рүстәм, Мә'сим чыхыш етдиләр, тә'хирәсалынмаз мұәјјән тәләбләр ирәли сүрдүләр. Һәр ики назир мұавини сабаһдан Ләмбәлидәки бош евләрин сијаһыја алынмасыны гәрара алдылар. Саркисјан бизи нејтрал зонада гәбул етмәк тәклифимизлә разылашса да, машынлар онлары Гриша вә Галумјанын «Зејтун»да һазырладығы издиһама доғру апарды.

* * *

Күрчүстан НС-нин сәдр мұавининин Камал Мәммәдова сејләдикләриндән: «Хијабана булуд кими топлашан арвадкиши ағлаша-ағлаша машынлары мұһасирәјә алдылар. Азәрбајчандан говулмуш гадынлар ајагјалын, башыачыг говулмаларындан, намусларына тохунулдуғундан сызлаша-сызлаша данышдылар.

Бизә мә'лум олду ки, нұмајишә топлананлар эввәлчәдән һазырланмышдылар. Онлар һәр кәлмәбашы: «Өлсәк дә евләри бошалтмајачағыг! — дејирдиләр.

Гаранлыг һәр тәрәфи чулғамышды, биз күчлә онлардан аралана билдик...»

* * *

Ләмбәлидәки бош евләри сијаһыја алмаг үчүн һәрәси беш нәфәрдән ибарәт беш дәстә көндәрилди. Алы Инсановун дедијинә көрә, кәнд совет сәдри Г. Кспојан нұмајәндәләри кәндә бурахмамышды.

Февралын он үчүндә Күрчүстан МК-дән кәлән нұмајәндә вәзијјәтлә таныш олду. Петросјанла көрүш үчүн К. Мәммәдовла бирликдә милис мәнтәгәсинә кетди. Петросјан көрүшә кәлмәди. Күрчүстан нұмајәндәси дә һирсләниб архаја дөндү.

Рјабовла Кәримов Москвадан кәлдиләр. Онлар Шамхор, Товуз вә Газах рајонларынын катибләри илә бирликдә Нојемберјанда олдулар.

Исахан Һәсәновун дедијинә кәрә, Рјабовун тәләби илә Ә. Әбдүррәһманов, Ч. Һәкимов, М. Мүршүдов, М. Аллаһвердијев вә Алы Инсанов «Зејтун» совхозунда Рјабовун көрүшүндә олмушдулар. О, дејир:

«Зејтун»ун хијабаны... гадын, киши, ушагларын гышгырыг, сөјүш сәсләри һавада уғулдајырды... издиһам архамызча салона ахды. Онлар бизим тәләбимизи динләмәк истәјән Рјабова мане олур, гышгырыр, фит чалыр, сөјүрдүләр. Рјабов гулагларыны әлләрилә тутур, башыны булајырды. Биз һамымыз чыхыш етдик. Ә. Әбдүррәһманов ермәниләрин вәһшилијиндән, Горбачовун бу һијләкәрләрин бәд әмәлләринә көз јуммасындан данышды. Биз бајыра чыхаркән мејдана топлашанларын һамысы үстүмүзә чумдулар, сөјдүләр, автобусу даша басдылар. Биз өзүмүзү күчлә машина салдыг, сүрүчү машины ишә салыб бизи өлүмүн чајнағындан хилас етди». Дејиләнә кәрә, комисијанын үзвләри Ирәвана, орадан да Москваја учмушдулар...

Мартын 1-дә Чавад Һәкимовла Шәриф мүәллим Москваја учдулар, арадан хејли вахт кечирди, анчаг онлардан бир чаваб јох иди. Күнортадан кечмишди. Совхоз директору Мә'сим Мәммәдов чамаатын јанына кәлиб Чаваддан телеграм алдығыны сөјләди. Бир ағсаггал кими халга үрәкдирәк верди. Чавад телеграмда «Евләри дәјишмәјин, ишләр јахшыдыр, кәлирик», — дејирди. Бу хош хәбәрдән сонра адамларын батгын көзләри ишарды, улдуз-улдуз јанды, өлән үмид вә арзулары јенидән чана кәлди, рәнкләр дурулду. «Көрәсән доғруданмы дүнјанын һәр наз-не'мәтиндән ширин вә гијмәтли олан вәтәнимизә гајыдыб аранымыза, јајлагларымыза саһиб олачағыг», — дејәнләрлә бирликдә «Јурда гајытмаг хәјалдыр» — дејәнләр дә варды.

Јолчујев Исанын «Москвич» маркалы машины күлләдән дәлик-дешик олмушду. Исанын дедикләриндән: «Сонунчу јүк машинлары кәнддән чыханда гоншулар машинлары күлләјә тутду. Ағајан һараданса пејда олду, әлиндә ири бир даш. Мән машины онун үстүнә сүрдүм. Микајылјанын түфәнки ачылды архадан. Үч күллә атды. Мән арадан чыхдым. Москвадан кәләнләрә һадисәни сөјләјирәм. Олдугу кими. Дејирләр ки, сәи јалан дејирсән, бөһтан атырсан.

Марнеули рајону... ДТШ-нин кабинети, Москва комиссијасынын үзвләри... Рајон рәһбәрләри... ССРИ Баш прокурорлуғундан кәлән нүмајәндә:

— Әсас лидерләр һарададыр ки, сиз кәлмишсиниз? «Онлар Москвада вә Бакыдадырлар» — чаваб вердик. ССРИ ДТК-дән кәлән нүмајәндә ајаға дуруб көрүшүн мәгсәднин изаһ етди. Вахты илә бизим ДИ назири Бакатиниин имзасына јаздығымыз мәктубу столун үстүнә гојду. Көзләдик ки, мәктубдакы фактлары бир-бир охујуб Нојемберјан рәһбәрләринин мүһакимә олунамасыны сөјләјәчәкләр. Лакин һәр шеј тәрсинә олду: хејли суал-чавабдан сонра прокурор ајаға галхыб рајком катиби Петросјан һаггында јазыланларын бөһтан олдуғуну деди вә көј көзләрини үзүмүздә кәздирди.

ДТК-нын нүмајәндәси: «Јазырсыныз ки, Ичминадзин дин хадими Вазкен милли мүнасибәтләри гызышдырыр, харичдәки ермәни лоббиси илә әлагәдардыр. Өз тәјјарәси илә харичдән одлу силаһ дашыјыр, фырылдагчы, авантюристдир. Бәс белә шәхсијјәти тәһгир етмәк олармы? Буну ким јазыб?»

М. Аллаһвердијев: «Мән, — дејә чаваб верир, сонра әкәр инанмырсынызса кедин онун Ирәван телестудијасындакы чыхышларынын плјонкаларыны јохлајын; дүз олмаса биз бурадајыг. Мә'сим Мүршүдов Вартанјанла дејишир: М. Намазов ајагда олан түфәнк кими ачылыр. Биз Силваны, З. Балајаны, Вазкени милләтчиликдә тәгсирләндирдик.

Прокурор бизим һәдә-горхудан чәкинмәдијимизи көрүб мүлајимләшди. О, абзасын гаршысында Вазкен һаггында јазыланларын бөһтан олдуғуна даир имза атмағымызы дәфәләрлә тә'кид етсә дә, биз разылашмадыг. Вартанјанын тәшкил етдији фитнәкарлыг баш тутмады. Ермәнистан сессиясында Гарабағ комитәсинин үзвләринин бөһтанларындан, һагсыз тәләбләриндән, Москванын биканәлијиндән, әдаләтсизлијиндән кедән сөһбәтләр бөјүк мүбаһисәјә сәбәб олду...

Вартанјан үзүнү мәнә тутуб: «отаға кирәндә мәнә әл вермәдин, әлим һавада галды. Бу өз јериндә. Суалым сәнәдир: сизи шәхсән кәнддән ким говду вә нә үчүн чыхдыныз? (Мә'сим Мүршүдовонун үзүнә дурмушду ки, бизи бөјүк бир (Мә'сим Мүршүдов онун үзүнә дурмушду ки, бизи бөјүк бир верәчәјәм, — дедим. (Бүтүн көзләр мәнә дикилди).

«Әкәр дәли олмуш олсајды, јүз, беш јүз, јаинки он мин нәфәр дәли адыјла кәнддән гачарды. Дејәрдиләр ки, гына-

мајын, бу гэдэр адам ағлыны итирибдир. Гышын дондуручу күнүндә нечә олду ки, 2 жүз мин азәрбајчанлы ев-ешији, јурд-јуваны, вар-дөвләти үч күнүн әрзиндә бурахыб гачды? Чыхмағымызын сәбәбини инди сиз изаһ едди» Бу чаваб һамаја бәс етди. Неч кәсдән сәс чыхмады.

ДТК-нин нүмајәндәси: «Дүнја христианларынын итаәт етдији Вазкен кими бир шәхсијјәти тәһгир етмәкдән чәкинин. Буна чаваб верә билмәзсиниз» дејә бизи һәдәләди.

Биз өлдүрүләнләрин, дөјүләнләрин, күллә јарасы аланларын кәндиндән вәһшичәсинә говуланларын гајғысыны унудуб, гаты милләтчинин, бөјүк мүгәссирин һөрмәти һамаинә дәридән-габыгдан чыхдыгларыны онларын үзләринә дедик.

Прокурор сарсылды, әзилди, әлиндәки вәрәгәни әзишдириб ајаға дурду. «Азадсыныз». — деди. Биз отағы тәрк етдик.

* * *

Худујев Сабирин машины илә Ләмбәлијә кечдик. «Тәзә ев саһибләри» гапыдан мүштәриләри дә, мәни дә говдулар. Кәнд советинин биһасы гаршысында Америка, Франса, Инкилтәрә вә саир өлкәләрдән зәлзәлә рајонуна кәндәрилән әрзаг, палтар вә пул бөлүшдүрүлүрдү. Бир ај әввәл евдәјишдирмә сәнәдләрини өзләри пајладыглары һалда, инди Гарабағ комитәси мане олурду.

14 март... Садахлы кәнд мәдәнијјәт еви... Дидәркинләр ахын-ахын кәлир...

Күрчүстан МК-дән П. Петрович, НС-дән Чхеидзе Зураб гара «Газ-24»-дән ендиләр... Онларын архасынча беш нәфәр Азәрбајчан нүмајәндәси салона дахил олур... Шикајәт долу чыхышлар башланыр. Хүсусилә бир ананын көврәк нитги гонаглары да һалдан-һала салыр, көврәлдир, ағладыр...

Ә. Әбдүррәһманов, Бәкир, М. Аллаһвердијевин е'тираз-долу чыхышлары адамлары илдырым кими вурур...

Пјотр Петрович вә Камал Мәммәдов адамлары дәјанәт-ли, дөзүмлү олмаға чағырыр...

* * *

Һүмбәт кишинин пенчәјинин һәр ики јахасы ган ләкәсијди. О, башына кәлән һадисәни белә данышды: «Говулдуғумуз күн б баш малы, 44 баш гојуну апарыб Садахлыда дәјәрдәјмәзинә вердим. Сабаһ тездән јенә кәндә гајытдым ки,

гызымын инәјини дә апарым. Кәнддә бир мусурман галмамышды. Идарәнин габағыннан кечәндә кимсә: «Һүмбәт киши, бир һоур бәридән кәл», — деди. Ганрылыб кетдим. Гапыдан ичәри кирәндә таныдығым бир сүрүчү сүјсүнүмүн ардындан елә вурду ки, ағзыүстә јыхылдым. Бурнумнан ачылан ган үст-башымы бәләм-бәләм елләди. Бир аздан өзүмү тәрәздәјиб дурдум ајаға. Прагрул Оһонесјан да орадајды. Дедим: «Јахшы көрдүнмү?» — «Сәнә ким нејләди, сән өзүн јыхылдын», — деди. Милис ишчиси Едик: «Сәнә бу да азды, посту күлләлијәрдинми?» — деди.

Совхоз директору В. Чилинкәрјан ичәри кирәндә башыны булајыб: «Һүмбәт дајы, нијә өзүнү мәним отағыма салмадын?» — дејәркән аз галдылар ону јесинләр. Бунун һамысы о немес далына мөһүр вуран һајрапетјанын ижмәсијди.

Голларымы бағладылар, апардылар Нојемберјана. Пулуму, медалларымы — һамысыны алдылар. Сојуг бир отаға салдылар. Дөрд мелсә кәлди. «Түфәнк атдығыны бојнуна ал», — дејә јун кими диддиләр мәни, үч күн чөрәк вермәдиләр, һәр ахшам дөјдүләр. Једдинчи күн мәни Ирәвана апардылар.

Бир камерада дөрд нәфәр олдуг. һамымыз азәрбајчанлы... һәр кежә о чаванлара нә диван еләјирдиләр Аллаһын өзү билир. 18 јашлы бир оғланы о гәдәр дөјмүшдүләр ки, сәһәр галхдыг ки,... гуртарыб...

Бир сабаһ тездән бир гапы ачылды үзүмә. Бир адам деди ки, сән азадсан. Гапыны ачыб мәни бурахдылар. Дүзү бир аз да кежиксәјдим, инди сүмүјүм дә јохујду» — Һүмбәт дајы пенчәјинин јахасындакы ган ләкәсини бир дә көстәрди.

* * *

Азәрбајчанын дәвләт рәһбәрләринин «сајыг»лығындан истифадә едән ермәниләр, хүсусән, Бакыда јүксәк вәзифәләри тутмуш, милјончу олмушдулар. Бакыдан чыхмаг истәмирдиләр.

Марнеули рајонунун кәндләринә сығынан дидәркинләр 4-чү ај иди ки, һеч јердән јардым алмырдылар. Јардым үчүн үчүнчү дәфә «Гајғы» чәмијјәтинин сәдр мұавини Әзизовун гәбулунда олдуг. Әзизов да халгын дидәркинләр үчүн вердији јардымы халга вермәкдә чәтинлик чәкир, Күрчүстандан һесаб нөмрәси тәләб едирди. Бу тәклифә дә Күрчүстан рәһбәрләри разылыг вермирдиләр... Ачлыг... јохсуллуг... дидәркинлик...

Јүклә долу машын карваны Садахлы совхоз идарәсинин гаршысында чәркәләнди. Патјашвили, Чхендзе вә Камал Мәммәдов дидәркинләрнин гаршыдан кәлән баһар бајрамыны кечирмәк мәгсәдилә једди рајондан эт, јағ, пендир, гәнд, ун, дири гојун, ширнијјат, консерв вә с. әрзаг маллары кәндәрилмәсини тәшкил етмишдиләр.

Бу бөјүк елтирамын гаршысында күрчү халгына вә Күрчүстанда јашајан ган гардашларымыза һамы сәмими гәлбдән тәшәккүр едиб миннәтдарлығыны билдирди. Олар: «Вар олсун!» — деди.

Камал мүәллим Чхендзенин әсл инсани хусусијјәтләриндән, онун һәр ан дидәркинләрнин һалына ағрымасындан сөз ачды.

Әрзаг Чәбрајыл Мәммәдовун рәһбәрлији илә бүтүн дидәркинләр арасында бөлүшдүрүлдү...

Баравик јенә дә экранда көрүнүр, јенә дә одун үстүнә бензин сәпир, һаггы гојуб, һаһагдан данышыр...

ССРИ Сүлһү мүдафиә комитәси сәдринин әдаләтсиз һәрәкәтләринә гаршы ачыг мәктубдан: «... Гарабағ вә онун әтрафында чәрәјан едән кәнүлбуландыран, милјонларын нифрәтинә сәбәб олан биртәрәfli чыхышларыныздан сонра сизин һансы јуванын гушу олдуғунузу билдик... Көзләдикки, тарихи кечмишимизә әл атачаг, ермәни—азәрбајчанлы достлуғуна даир мисаллар кәтирәчәк, һәр ики милләти достлуға дә'вәт едәчәк, һәгигәти сөјләмәклә ермәниләрнин торпаг иддиаларына сон гојулачағыны тәклиф едәчәксиниз. Лакин белә олмады...

1915-чи ил түрк—ермәни гырғынына даир емосијалары чошдуран, милләтчилији гызышдыран бир сыра эпизодлар данышыб кадрлар кәстәрмәк нәјә лазым иди? Әкәр түрк—ермәни гырғыныны јада салырдынызса, нә үчүн үч милјон түркүн тәләф олдуғуну унутдуруз? Кимин планыны јеринә јетирирдiniz?... Ермәниләрнин дәјирманына су төкүб онлары интигама чағырдыныз... Милләтләр арасына јанғын салачаг илк гығылчым Гафанда ишардығы һалда, нә үчүн Красноселскијә кетдиниз? Икинчи верилишиниздә Москва-Ирәван гатарларынын вагонларынын шүшәләринин сындырылмасындан бир «кәшф» кими данышдыныз... Нә үчүн Ермәнистандан говулан 200000 азәрбајчанлынын фачиәсиндән бир кәлмә дә кәсмәдиниз? Сонрадан ермәниләр дә Русијанын

дахилинә сәпәләнди. Бу барәдә сүлһүн тәблиғатчысытәк нијә динмәдиниз? Горбачовла Рејганын (сонра да Бушун) мәхфи сөһбәтләринә нијә е'тиразынызы билдирмәдиниз? Сүканчынын машины учурума апардығыны нә үчүн һисс етмәдиниз?.. Нечә олду ки, Франсада илк дәфә Гарабағ мәсәләсини галдыран Ағамбәкјаны, ше'рләрилә ермәни халгыны азәрбајчалыларга гаршы вуруша чағыран С. Капутикјанын күнаһларыны көрмәдиниз?

Халидә Һасиловаја бөһтан, Анарын чыхышынын өлкүи верилмәси нә демәкдир? Сумгајыт мәсәләси ермәниләрин әлилә төрәдилдији һалда, нијә азәрбајчанлыларын ајағына бағладыныз? Өз машинында 33 нәфәри мүдафиә едән, азәрбајчанлынын инсансевәрлијини тәбии фәлакәт заманы гәзаја уғрајан 78 нәфәрин ермәни фитнәсини гурбаны олдуғуну, кенерал Самсоновун бәд әмәлләрини нијә унутдунуз?... Оғурлуг, гулдурлуг баш алыб кедир. Өлкәдә дәрәбәјликдир. Буну демирсиниз. Мәркәзи гәзетләр бөһтан јазыр. Динмирсиниз?

(Дөвләтләр бирлији Ираг көрпәләрини ганына гәлтан ејләјәркән фашистләрин төрәтдији фәлакәтдән дејил, мазута бәләнмиш гушларын тәлејиндән јана-јана данышырды Боровик).

Боровик, сизин бу әмәлләриниз тарихин сәһифәсинә ганла јазылачаг. Кәләчәк нәсилләр Горбачов вә онун мафијасы илә сәни дә мүһакимә едәчәкдир...»

* * *

Гарабағ комитәси евдәјишдирмә мәсәләсини дајандырылмасы һаггында гәти фәрман вермишди. Чохлары одла су арасында галмышды. Мөһүрсүз сәнәдләри гат кәсмишди. Идарәдә һәр кедиб-кәлән бир ағ чыдыр салмышды...

Адамларын башы гарышмыш, вә'дә өз ишини көрмүшдү. Һәр тәрәфдән баһар нәфәси, баһар әтри дујулурду. Јаз күнәши Дана дағынын архасындан бојланыр, Дебед дә өз көһнә мәчрасы илә килејләнә-килејләнә ахыр, баһарын кәлмәсиндән вәчдә кәлән гушларын шән нәғмәләри әтрафа јайдырды. Тәбиәт күлүмсәјир, лакин күчәләрә, јол кәнарына ком-ком јығышыб дәрдләшән гачгынларын гәлби өзкә мусиги чалыр, өзкә нәғмә охујурду. Чүнки аталар демишкән, онлар аранда тутдан, дағда гурутдан олурдулар.

Мејвә ағачлары бу ил бир гәдәр фараш чичәкләнмишди. Јумру дуздагдан Бабәкәр вә Һајвалыја гәдәр узанан дүзләрә елә бил әлван халы сәрилмишди. Кәнди тәрк едән бә'зи адамлар «ермәнијә галмасын» дејә ағачлары доғра-

мыш, кэндин күмраһлығыны өзләрилә апармышдылар. Ләлә көчүб јурду галмышды. Кэнд харабалығы андырырды. Еһтијач инсаны гул ејләр. Һәдә-горхулар, сөјүшләр һеч кәсә тә'сир етмир. Адамлар әлдән чыхмаг үзрә олан евләри дәјишмәк мәгсәдилә одда, аловда јанмагдан чәкинмир, өзләрини Ләмбәлијә, һәтта Нојемберјана салырдылар.

* * *

13 апрел... Бәкир Бакыдан гајытмышды. Онун додагла-рына гонан тәбәссүм үмидләри һәр јердән кәсилән адамла-ра хејир хәбәр сөјләјирди. О, боғазыны арытлајыб:

— Декабрын 16-да (1988) МК-нын нүмајәндәси Ј. Н. Дроздов вә Петросјанла Газах рајонунун Әскипара кән-диндәки илк көрүшүмүздән тәләбимиз кәндә гајытмаг ол-мушдур.

Февралын 9-да, 15-дә Ләмбәли милис мәнтәгәсиндә вә «Зејтун» совхозунда МК-нын нүмајәндәси В. В. Рјабовун, февралын 10-да Ермәнистан НС-нин сәдр мұавини Саркис-јан вә Күрчүстан НС-нин сәдр мұавини Чхеидзенин, февра-лын 21-дә ССРИ ДИН-нин нүмајәндәләри Н. П. Пешшенков вә Б. А. Слобчиковун, Бакы шәһәр коменданты Тјагуновун, ССРИ прокуроунун (Бакыја кәлмишди) шө'бә мүдири Мелјансевин бригадасынын, Загафгазија һәрби даирәсинин команданы кенерал Зајтсевин, милләтләрарасы мұнагишә-нин Азәрбајчан үзрә сәдри Зија Јусифзадәнин, Азәрбајчан МК-нын катиби Т. Оручовун вә с.-ләрин гәбулунда олмушуг, һамысында да тәләбимиз, мәгсәдимиз ејни олмушдур. Бу көрүшләрин әксәријјәтиндә Чавад вә Исахан мұәллим мә-нимлә олмушдур.

Полјаничконун, Вәзировун (Рәһим, мән, Сирач) гәбу-луна күнләрлә ајаг дөјмүшүк. Сөз верибләр...

БМТ-јә (квитансија № 58001) шикајәт телеграмы јаз-дыг. Горбачова, һазыркы гурултајын адына да телеграм јаздыг. Горбачов бизи гәбул етмир, дәрдимизи ешитмәк белә истәмирди...

Јербәјердән шикајәтчиләрә һамы миннәтдарлығыны билдирди.

— Ај Бәкир, Москвадан кәләнләрә бә демәдинми, ај гапын бағлансын, чырағын кечсин. Бә һојумуза һавах чата-жахсан? — Дөрд-беш ајды гапыларда гырылдых! — Чобан Шүбү јенә үрәјини бошалтды.

Күнүи саралтысы дағлардан чәкилир, һава јаваш-јаваш гаралырды. Адамлар тәнбәл-тәнбәл гонаг евинә тәрәф сү-рүнүрдүләр.

Аталар јахшы дејир ки, тохун ачдан нә хәбәри вар. «Гајғы» чәмијјәтинин сәдр мұавини Борчалыда сығынан дидәркинләр үчүн ајрылан јардымы кечикдирирди. Дөрдүнчү дәфә адамларын сијаһысыны истәјирди.

Н. Новрузова әһвалаты данышдыг... Новрузов дәстәји көтүрүб Әзизова зәнк вурду. Әзизов Күрчүстанда әјләшән дидәркинләр үчүн ики јүз, ики јүз әлли мин манат һәчминдә пул ајрылдығыны сөјләди...

Кәнчәдә 7 ајлыг нәвәм Ајкүн үч ај ајрылыган сонра бојнума сарылмышды, гопмур, һеј гышгырырды...

Архаја гајытмағын мүшкүл мәсәлә олдуғуну һисс едиб еви мән дә дәјишдирмәк фикринә дүшдүм. Һәм дә гонаг евиндә ајларла галмаг һеч инсафдан дејилди. Аталар јахшы дејир ки, ел-елә сығар, ев-евә сығмаз. Сағ олсун Садахлылар евләринин һарада раһаты варды, ону гонагларына верир, ахырынчы тикәләрини дә онларла бөлүшүрдүләр. Халгын диназы да әл-ајағымызы бағламышды. Кәнд совет сәдри Гриша күнләрлә мәни сүрүндүрүр, «бу күн»-«сабаһ» дејирди.

Халга рәһбәрлик едән әсас лидерләрдән бири олан Бәкири тәләб едирди. «Бәкир бураја кәлмәсә, сәнә һеч бир сәнәд вермәјәчәјәм», — дејирди.

Сәһәр саат 10 радәләријди. Сәнәдләри мөһүрләмәк истәјәркән ортајашлы дазбаш бир нәфәр идајәрә кирди. Гриша онунла хејли сөһбәтдән сонра «Сәнәдләри сабаһ күнорта кәлиб апарарсан» — деди.

Саат 12 радәләријди... Икинчи мәртәбәдә кичик бир отагда отурмушдуг дазбашла. О: «Мән Ермәнистан республикасынын ДТК-дән кәлмишәм, — сиздән јаздығыныз щикајәт әризәси үчүн изаһат алмалыјам» деди. Мән е'тираз етдим. Садахлы әразисиндә јазачағымы сөјләдим. О мәни мәчбур етди әризәјә имза атдым. Рәдд едә билмәздим. Бир дә мәни Ирәвана апарачағы илә һәдәләјирди. Гәләми көтүрдүм. Һадисәнин кедишини олдуғу кими јаздым.

Гриша идарәјә кирмәк истәди, о, совет сәдринә ичазә вермәди.

Әризәдә нојабрын 28-и күнү Гриша әлиндә түфәнк халгы һәдәләдији көстәрилирди. Изаһатын бир нечә јеринә имза атыб ајаға галхдым.

22 апрелдә Азәрбајчан телевизијасындан кәлән нүмәјәндәләр Газах рајонунун Шыхлы кәндинә сығынан ди-

дәркинләри динләјир, онларын фачиәсини лентә алыр. Телевизија ишчиләри Гадир мұәллим вә Нуру Әһмәдовла мұсаһибәсини гуртарыб дидәркинләрини кур јери олан Садахлы кәндиңә тәләсирдиләр...

Ләлвәр дағы, Мушул мешәси... Зүмрүд јамачлар... Оператор видео-камераны чијнинә галдырыб Ләмбәлијә тәрәф тушлады. Чадыгыран, (дејиләнә көрә бу ифадә чуфутгырылан ифадәсиндәндир) Јумрудуздаг, Назик дәрәләр, Нача гаја, Јелдағынын этәкләри, Гарасујун, Тәкдағдағанын тахталары, Назик дәрәләр гөвси-гүзеј кими рәнкдән-рәнкә чалыр, оператору тилсимләјир. Бабакәрдән әсән сәрин мей чичәкләрини әтрини сәһәрин ләтиф һавасы илә бирликдә һәсрәтлә баба јурдуна бахан адамларын үзүнә сәпәләјир. Јамачлар, хусусән, баһарын илк гарангушу Көјчал, Чырағлы тәпәси, бағрыган лаләләрин арасында итиб-батмышды. Оператор тәбиәтин бу е'чазкар көзәллијиндән күчлә ајрылыб Дебед чајынын кәнарына енир... Дебед килејләнир, Дебед өз-өзүнә сөјләнир, нә дејир көрәсән?..

Оператор видео-камераны јенә чијнинә галдырыр, көрпүнүн јанында дајанан рус әскәрләри гачыб кизләнир... Адамлар тәшвишә дүшүр...

Ләмбәли кәнди мә'јус көрүнүрдү. Көрпүнүн бир тәрәфиндә әлчатмаз панелләр, дикәр тәрәфдә исә 4 — 5 тонлуг базалт дашлар... Горбачовун јенидәнгурма сијасәтинини нәтичәси...

Бу кадрлар «Торпаг» адлы 15 дәгигәлик киножурналда көстәрилир. Белә кадрлары көчүн илк күнләриндә Москва вә Бақы телевизијасындан кәлән операторлар да лентә алдылар. Лакин Вәзиров бу кадрларын телевизијада нүмајиш етдирилмәсини гәти гадаған етди вә һәмин кадрлары архивә атдырды.

Вәзиров Москвадан јеничә гајытмышды. Бәкир вә Зејналов Рәһим јенидән онун вә Мүтәллибовун гәбулунда олмаг үчүн чалышырдылар.

* * *

Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылары јурд-јувасындан бир нәфәр кими говмаг дашнак партијасынын чоҳданкы планы иди. Ермәни милләтчиләри она көрә дә һәлә мұһарибәдән әввәл Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар мәскунлашдығы әразидә олан кәнд, јер адларыны дәјишир, ујдурма адларла әвәз едирдиләр. Мәсәлән, Ләмбәли әввәл Дебедашен, сонра Баграташен, Јухары Көрпүлү — Октембер, Ашағы Көрпүлү — Ахтанак адландырылмышдыр. Марағлы бурасыдыр ки, Ермәнистанда олан

эксэр кәндләрин ады түрк мәншәлидир. Мәсәлән, Чубуглу јајлагларына кедән көч јолунун кәнарында јерләшән ермәни кәндләри: Күллүбағ, Чанагчы, Ағкөрпү, Ыејдәрбәј, Сөјүдлү, Гарамәммәдли, Чөлалоглу, Күллүкәнд вә с. кәндләрин һамысыны һәләлик өз гәдим ады илә адланырды. Биканәлијимизи көрән «кирвәләр» абидәләримизә, хөрәкләримизин адларына, муғамларымыза, нәһајәт, торпагларымыза әл атдылар. Кечмиш дәвләт рәһбәрләри торпагларымызы һәррача гојдулар. Бу әмәлләр «бөјүк Ермәнистан» јаратмағ мәгсәдилә планлы шәкилдә һәјата кечирилирди.

«Правда», «Известија» вә Мәркәзи телевизија ермәни лоббисинин тәсирилә халгымыза бөһтанлар атыр, бизи гәничән, вәһши кими гәләмә верирди.

* * *

Чавадла Шәриф там 2 ајдан сонра Москвадан гајытдылар Чавадын гашгабаглы көрүнүшү үмидләри пәр-пуч едирди. О, халгын нараһатлығыны көрүб: «Ики ајдыр ки, кирпичләримизлә од көтүрмүшүк. Елә бил һамысыны бир илан вуруб. Дедикләримизә инанмырлар. Ермәниләр габаға дүшүб истәдикләри бөһтанлары ујдурублар. Хәстәјәм, индән сонра ајағымы һеч јана басан дәјләм»,—деди.

Килеј-күзара дөзмәјән Шәриф үзүнү чамаата тутуб: — Ај чамаат, бизи гынамајын, Горбачовла Рыжковун гәбулунда олмағ үчүн чох чалышдыг, мүмкүн олмады. Лакин бир сыра рәһбәрләрлә көрүшдүк, дәрдимизи данышдыг. ССРИ һәмкарлар Иттифагынын катиби Ломоносовун, Сүлһү мүдафиә комитәсинин сәдр мүавининин, хејријјә Чәмијјәтиндә Александр, баш прокурорун мүавинләри — Катусев, Данилов, Пјанков, Хвалин, Заленски, Нинашев—, (Бу көрүшләрин бәзисиндә Вәзиров, Гафарова вә Тофиг Исмајылов да иштирак етдиләр) Нишанов, мүавини Анонич, Ермәнистан НС-нин сәдри Маркарјан, Ермәнистан МҚ-нин катиби Ланов, «Правда»нын шөбә мүдирини И. Николајев, «Краснаја Звезда»нын редактор мүавинләринин гәбулунда олдуғ. Дедик, һәр шеји дедик. Сусдулар. Сучлу адамлар кими. Балыг башындан ијләниб,—дејә әсрләрин шаһиди олан гочаман тут ағачынын көлкәсиндә әјләшди...

Чобан Шүбү: «Дајыоглу, Чавадын ағзы јаныб, ишләр харабдыр, Горбачовун баласы өлсүн»,—деди.

* * *

Мај сәһәри... Чадырған, Јумру дуздаг, Селдағылан ағлыгырмызылы чичәкләр өртүјүнә бүрүнмүшдүр. Сәһәр мели

рэнкарэнк мејвә вә чичәкләринин әтрини бир әттар кими аләмин үстүнә сәпәләјир. Гара горхулу булуд карваны Кәздәјин ағзына тәрәф сүрүнүр. Күнәш көрүкмәз олур. Көзәл мәнзәрә кетдикчә бахышлардан узаглашыр... Јајлағларын «кәл-кәл», — дејән вахтыјды. Бу көзәл мәнзәрәләр јарымкөчәри һәјат сүрән, догма јурда һәсрәтлә бојланан дидәркинләрә дәрәд-кәдәрини унутурса да, онлары хәјал көһләнинә миндирмишди.

Једди-сәккиз јашлы оғлан ушағы 4 — 5 баш ағ иртмәк, көрпәчә әмлик гузуну габаглајыб һарајаса апарырды. Гумрал кәрә гузулар көрпә чобаны саја салмыр, каһ сола, каһ да саға гачышырды дилбилмәзләр.

Јашлары 80-ни һагламасына бахмајараг, өзләрини олдутча күмраһ һисс еләјән чобанлары елә бил тилсимләмишдиләр. Бабалар демиш, јазын бурну дәлиләнән гумрал сүрүнүн далында өмүрләрини Чубуглу јајлағында кечирән, бычағларынын гаһы гурумајан бу чобанлар рузикар кими нијә тутулмушдулар? Нијә булуд-булуд олмушдулар? Онлары јәғин ки, итирдикләри ев-ешик, бағ-бағча дејил, јајлағлар, онун әлван јамачлары, диш көјнәдән булағлар дүшүндүрүрдү?

Чобан Шүбү башыны силкәләјиб дәли кими: «Бунун јараданынын бели гырылсын, сөз вахтына чәкәр, билдир бу заман, елә бүјүнкү күн сүрүјү Палантөкәннән дикләдим. Аллаһ үзмүш Шилләр архачына гәдәр башыны јердән галдырмады. Мешә башына чатанда ағзыны Гушгајасына тәрәф чөјүрдүм... О јерин-көјүн суабы һаггы елә билирәм ки, дүнјамнан ајрылмышам. Бурнумун ужу көјнәјир оралардан өтрү, — деди.

— Аја, а Вәли, чылыз бир нечә күндү, кежәләр јухумда каһ јәһәрин гашыннан ашырам, каһ сүрүјү дөјүб Ајылыја енирәм, каһ Јолчунун јурдуннан һажажуну јалына долајланыб Гатар гајанын јанларында доланырам. Бејжә Чаггалыдан Гошаархача галхдым. Фатма булағы гурумушду. Орадан Тәк булаға долајландым.

— Ә Шүвү, Узун аданын дәрәси илә дашдара чырпа-чырна, төјшүјә-төјшүјә кәлән дәли дағ чајы, Көдәк јалла Узунгыланчын арасы дәрәдән курултујнан чыхан булаг мәним көзүмүн гавағыннан араланмыр. Нәнәм-бавам ојлағларыны јадыма салыб оддандырма, — Чобан Вәли дәриндән бир аһ чәкди.

— Аја, а Вәли, сүрү Чөјрүмнән јелләнән дә јалнан кедиб Чичәкли јурда чыхарды. Мурадын јурдуннан баханда дағларын һамысы ајағымын алтында көрүнәрди. Елә биллирдим јер үзүнүн шаһы мәнәм. Бурнунун ики дешијиннән

кэлсин Кокорун, һәр кәләндә бир гузу кәсирдим: Е'тибар-сыздылар, затсыз ушағы затсыздырлар, дана.

— Ај бунун тахты тармар олсун, чамаатын дағы, араны варыјды, һамысы гуш олуб әлдән учду.

— Еее, ә Шүвү, чох јаныхма, тарихи гара кејсин, јазыја позу јохдур. Бәлкә елә јахшысы бујмуш, олачаға чара јохдур. Олду дана, нејләјәсән?

— А бунун јазы јазан гәләминин ужу гырылсын, елә бизими көрмүшдү. Инан о бир көзә көрүкмәзә, һеч шејә јанмырам. Бир јајлаглара, бир дә о зүмзүмәли булаглара јанырам, — Шүбү чобан әлини дизинә вурду, адәти үзрә гывлаја асланды...

Чобанларын аловлана-аловлана јајлаглардан ачдығы сөһбәт мәни вәчдә кәтирди. «Шаһы мәнәм» рәдифли ашағыдакы шерн јаздым:

Көнүл истәр бир дә дөнә,
Кечән ана, өтән күнә,
Шимшәк чахан, көј курлајан,
Дағ-араны јада галан,
Бабаларын даш гојдуғу,
Нәнәләрин баш гојдуғу,
Доғма јурда, доғма елә
Өмр ејләјә күлә-күлә.
Арзу бөјүк, јоллар бағлы,
Һәсрәтиндән синә дағлы,
Тәбиб-дәрман, сир-сорағлы,
Мин илмәли, мин нахышлы,
Гыз исмәтли, гыз нахышлы,
Сугаршадан дикләнсәјдим,
Қаман кими көкләнсәјдим,
Инләсәјдим нејләр кими,
Курласајдым көјләр кими,
Гучса идим јајлағлары,
Долансајдым овлағлары,
Од-алова бүрүнсәјдим,
Дизин-дизин сүрүнсәјдим.
Кәдикләрин дик гашына,
Јурд јеринин боз дашына
Үз сүртсәјдим дөнүб бир дә,
Әтир сачан хош сәһәрдә,
Чичәклидән Јелатана,
Көдәкјалдан сугаршана,
Тәкбулагдан Күнбатана,
Бирчә дәфә бојлансајдым.

Гара јурдда эјлэнсәјдим.
Көјбулагын додағындан,
Лаләләрин јанағындан,
Бирчә дәфә өпсә идим,
Дөнүб бир сәдд чәксә идим,
Ана јурдун көјләринә
Бабаларын јурд јеринә,
Гајтарсајдым о шән күнү,
Гуштәк әлдән учан күнү.
Санардым ки, даһи мәнәм,
Јер үзүнүи шаһы мәнәм.

* * *

Ахшамүстү Бәкирлә Нәсиб Газахдан гајытдылар. Сөјләдиләр ки, рајком катиби Ашуров Вәзировла телефонла данышыб. Вәзиров дејиб ки, ермәниләр Ләмбәли вә Көрпүлүләрин евләрини бошалтмасалар, һәрбчиләрин күчү илә чыхартдырачагдыр.

«Гајғы» чәмијјәтиндән 250 мин рубл көндәрилди. Чәбрајыл мүәллимни рәһбәрлији илә сијаһы тәртиб олунду. Бу јардым аилә үзвүнүн һәр нәфәринә 100 рублдан бөлүшдүрүлдү.

Нәсиб вә Нурунун рәһбәрлији илә Нојемберјан рајонуна бир дәстә нүмајәндә көндәрилди. Онлар Петросјанын гәбулунда олмуш вә гајытмаг мәсәләсини тәклиф едәркән о: «Гајытмаг мәсәләси тутан иш дејил, вахткәи башыныза чарә гылын». — демишди.

Петросјанын бу чавабы вә Чавадын үмидсиз гајытмасы адамлары лап чашдырмышды. Онлар ев мәсәләсини һәлл етмәјә чалышырдылар.

Апрелин 6-да Ирәванда үчүнчү дәфә нүмајиш едән ермәниләр бајраглары сындырмыш, кербии парчаламыш, партбилетләри дидиб јерә төкмүшдүләр. Елә һәммин күндән Москва азғынлара гаршы һеч бир өлчү көтүрмүрдү...

* * *

1988-чи ил апрелин 9-да Тбилиси нүмајишчиләри Гырмызы Орду тәрәфиндән ганына гәлтан едилди. Гызлы-оғланлы он алты нәфәр өлдүрүлмүш, 400-дән артыг газла зәһәрләнән олмушду.

«Гарабағ» комитәсинин фәрманына әсасән евдәјишмә мәгсәдилә Ләмбәлијә һеч кәси бурахмырдылар...

Мустафа Вәлијевлә бирликдә Петросјанын гәбулунда олду. Евләрин дәјишдирилмәси үчүн имкан јаратмасыны

вә икинчи шлагбаумун көтүрүлмәсини хаһиш етдик. О, шлагбауму көтүртдүрдү. Лакни... јенә дә тәкрар бағлатды.

Вәзировун мәсләһәтилә јенидән һәр кәндән он нәфәр — Бәкир Әбдүлрәһманов, М. Намазов, С. Әнсәров, Н. Нәсибов, Мәммәд Аллаһвердиев, Мәрзијә, Јасин вә башгалары Москваја учдулар...

* * *

Натарнусун идарәси... Кәдәрли көркәмләр... Кинли бахышлар. Рәис мәнән јенә ики арајыш тәләб едир, сүрүндүрүр...

Дөнкәдән чыхырам. РДИ шө'бәсинин рәиси Вартанјанын алычы көзләри мәнә дикәлир. Јаваш-јаваш мәнә тәрәф аддымлајыр, «Сән нә чүр'әтнән сәрһәдди кечмисән? Сизин бөһтандолу јаздығыңыз шикајәт әризәләринизи Ермәнистанын МК-дә өзүм охумушам. Инди нечәсән? Москвадан кәлән комиссијаја 2 дәфә изаһат вермишәм»...

— Әввәлә һеч бир бөһтан јазмамышам. Иш архасынча натарнусун идарәсинә кәлмишәм, — дедим.

Һараданса Галумјан да пејда олду. Һәр икисинин бахышлары бир-биринин үзүндә кәзди, гашлар галхды, көзләр ојнады... Галумјан идарәјә доғру гачаркән мән чох чәтинликлә Вартанјандан гопдум. Өзүмү јетирдим такси дајаначағына...

* * *

Үчметрлик панелин үстүндән ашыб Јурчүстан сәрһәддинә кечдим. Дөнүб кәндә тәрәф бахдым. Чөлләр, јамачлар виранәни андырырды. 20 — 25 ил әввәл Молла Алы кишинин һәмин јердә сөјләдикләри јадыма дүшдү. Рәһмәтлик әввәлчә мәнә сөјләјәчәји сирри ачмајачағыма анд верди. Сонра молла мәктәбиндә охујаркән ахунд онлары Андроникин вәһшилијини кестәрән ики кәндә апардығындан, һәр ики кәндиң әһалисинин сыраја дүзүлүб күлләләнмәсиндән, бир көрпәнин гәтлә јетирилмиш ананың дөшләри арасында өлдүрүлмәсиндән, 7 нәфәр көзәл гадынын үрјан едилиб башына мин бир ојун кәтирилдикдән сонра әт долу шиши көбәкләринин јанындан санчыб вәһшичәсинә өлдүрүлмәсиндән данышды. Бундан башга Молла Алы ермәниләрин көзләрилә көрдүјү бир сыра вәһшиликләрини сөјләди...

* * *

Москваја кедән нүмајәндәләрин бир һиссәси гајытмыш, Бәкир, М. Аллаһвердијев вә Мәрзијә чавабын нәтичәсини көзләјирдиләр.

Н. Нәсировун дедикләриндән: «ССРИ ДИ назири Ба-
катын вә Ермәнистан НС-нин сәдр мұавини Маркарјанла
көрүшдүк. Маркарјан сөз верди ки, ијунун бириндә өзүм
кәләчәјәм. Комиссија тәшкил едәчәјәм. Сиз өз кәндинизә,
Азәрбајчандан кәлән ермәниләр дә Азәрбајчана гајыда-
чагдыр. Онун дедијинә көрә, чәкдијимиз зијан өдәниләчәк,
һәр аилә башчысы 1000, һәр аилә үзвү исә 100 рубл ала-
чагдыр. О, архаја гајытмаг билетимизи дә алды, дил-ағыз
едиб бизи јола салды».

«Әлинизә чөплә чәјирткә вериб», «Сизи дыга јенә алда-
дыб», — дејә јерләрдән наразы сәсләр ешидилди. Нә Мар-
карјан кәлди, нә дә комиссија кәтирди... Белә бир вәзијјәт-
дә лидерләр алданыр, евләри дә дәјишәнләрә мане олур,
чамааты чыхылмаз вәзијјәтә салырдылар...

Күрчүстанын Болниси вә Дманиси рајонларында да
вәзијјәт кәркинләшмишди. Күрчү фамилијасы гәбул ет-
миш ермәниләр күрчү — азәрбајчанлы мұнасибәтнини һәр
чүр вәчһлә кәскинләшдирирдиләр.

Күрчүстан МК-нын катиби Гумбаридзе Камал Мәммә-
дову сыхышдырараг Марнеули әразисиндә олан дидәркин-
ләрин тә'чили сурәтдә рајонун кәндләриндән чыхарылма-
сыны тәләб едирди...

* * *

Ермәни милләтчиләринин фитнәкарлығы илә өзбәкләр-
лә Месхети түркләри арасында ганлы гырғын баш верди.
40 мин Месхети түркү дә Азәрбајчана пәнаһ кәтирди...

* * *

Петросјан вәзифәдән азад едилмиш, «Гарабағ» коми-
тәсинин үзвү олан бир нәфәр онун јеринә тә'јин едилмиш-
ди. Халгын тәләби илә РИК-нин сәдри Анушаван да
вәзифәдән чыхарылмышдыр. Јени катибин кәлишиндән
сонра бүтүн јоллар бағланды, евдәјишмә мәсәләсинә дә
тамамилә сон гојулду.

Мај ајы сон күнләрини јашајыр. Күнәшин ипәк телләри
Дебедин чылғын суларында чимирди. Сәрин меһ салхымлы
сөјүд јарпагларына сығал чәкирди. Радионун сәһәр вери-
лишләриндә Ашыг Камандар һаггында верилиш кедирди.
Онун «Борчалы лајласы» адлы гошмалар китабы чапдан
бурахылмышды. Она Азәрбајчанын әмәкдар мәдәнијјәт
ишчиси фәхри ады верилмишди. Сөз сәнәтинин дүһасы
Ашыг Садыг ниннисиндән мајаланан, саз сәнәтинин маһир
устады Әмраһ булағындан су ичән, Әмраһ бармаглары

кэзэн симлэр үстүндэ Камандар бармаглары сејрә чыхыб,
«Јаныг Кэрәми» сызладыгча телләрдән «тоз-думан» гал-
хыр, телләрдән гығылчым гопур, өзү дә јаныр, сазы да
Камандарын. Инләјир, сызлајыр үрәкләри фәтһ ејләјән,
тилсимләри сындыран фәтһ ордудан да күчлү тавар саз.
Аман Аллах! Нечә дә сызлајыр, нечә дә ағлајыр каһ зилдә,
каһ да бәмдә Дәдә Горгуд јадикары бу гопуз...

Һалдан-һала дүшүрәм, гаралырам, булуд-булуд олу-
рам. Дөнүб баба јурдун гарыш-гарыш кэздијим, кәкотусу-
ну, нанәсини дәрдијим мәнбус чөлләрин, әбәди әлдән
учурдуғум баба јурдума бахырам. Дағлар да, чәмәнләр дә
хәјалдады. Һычгырыр, ганлы јаш төкүр оғул итирмиш ана
кими гәриб чөлләрим. Ағыларыны Камандарын лајласы
илә гошалашдырыр зүмрүд либаслы мешәләр, Дебед сула-
ры. Долан булуд кими бошалмаг истәјирәм. Ичимдә түг-
јан еләјир, түпү, човғун. Сојуг булаглар, гушгонмаз гаја-
ларыны чатығында битән дағлар лаләси, дәли дағ чајла-
рынын зүмзүмәси, шәләләләрин һарај-һәшири — һәр шеј,
һәр шеј көзләрим өнүндә сыраланыр, бошалтырам. Нә ејлә-
јим, үрәјимин инчә телләри үстүндә түгјан ејләјир Каман-
дар бармаглары. Өзүнү дидир, јахасыны чырыр, дәрдимни-
зин үстүнә мин дәрд гојур. Дәрдимизи дујур бир тәбиб
кими. Һарај гопарыб аләми имдада сәсләјир тавар саз...
Елә бил кәләчәкдә даһа дәншәтли фәлакәтләр олачағыны
бир рәмдар кими дујур, бу тут көтүјүнүн парчасы.

Телләрин һарај-һәшири даш дивар боју чәркә илә
отуран дидәркинләри тилсиминә салмыш, һејкәлә дөндәр-
мишди. Хәјал көһләнимин һараларда кэздијини демәк
олмазды...

Үмидләр парчаланмыш, елә бил аләми зүлмәт бүрүмүш-
дү. Вәтәндән, адәт-ән'әнәдән, көј јајлаглардан, сојуг
булаглардан әбәди ајрылмаг нә демәкди? Аман Аллах!..
Телләрдән ајрылмышды Камандар бармаглары. Лакин
јенә дә мәним үрәјимин телләриндә кәзирди... тавар сазын
наләси.

* * *

«Газ-24» сүр'әтлә шлагбаумдан аралананда архадан
гышгырыг-һарај-һәшир гопду. Сүрүчү күлүб: «Сән нә
гәдәр сифәтини әлләринлә өртдүнсә сәни јенә таныдылар,
бизимкиләр авчаркадан һијләкәрди, гајыданда мәни
јејәчәкләр»,—деди.

Почта кириб 5 мин рубл пулу алыб тез бајыра чых-
дым. Дајаначагда дурмушдум. Ағ рәнкли «Жигули» кәлиб
гәншәримдә дајанды. Машында отуран оғланларыны үчү дә

јерә ендиләр. Миллијјәтими сорушаркән азәрбајчанлы олдуғуму чәкнимәдән дедим.

— Бәс нијә кәлибсән, билмирсәними түркләрин Ләмбәлијә кечмәләри гадагандыр. Кәл отур машина, — онлардан бири һөкм етди.

— Мән почта кетмишдим, ишими гуртарыб чыхыб кедирәм, кәнди апармырам ки, — дедим.

— Кәл отур машина! — дејә учабојлу чаван оғлан мәнә тәрәф јериди. Јерли вә кәлмә ермәниләр кәнардан бу мәнзәрәни марагла сејр едирдиләр.

— Сиз кедин, мән инди бир машина отуруб әразидән чыхырам, — дедим.

— Бу саат машинын габағы илә гача-гача кедәчәксән, — дејә башгасы голумдан јапышды.

— Әл сахлајын, голларымы бурахын, мән өзүм машинда отурум, һараја истәјирсиниз апарын, — дејә машина тәрәф јеридим, гапыны ачыб арха тәрәфдә отурдум. Мәни һәдәләјә-һәдәләјә онлардан бири сағымда, бири дә солумда отурду.

Машын сүр'әтлә јериндән тәрпәнди, үстүмдә 5500 манат пул варды... һансы һиссләри кечирдијими өзүм дә билмирдим...

* * *

Сәһәрدير... Чамаат автогаражын дарвазасы ағзында гарышга кими гајнашыр. Москваја кедән нүмајәндәләрин сон кәлиши, сон хәбәри һамыны нараһат едирди. Мәһәмәд Аллаһвердијев машиндан дүшәндә һамы онун әтрафына топлашды. О, дарвазадан ичәри кечди, әлини һавада јелләјиб һәмишә дедији бу чүмләни тәкрар етди: «Һәр шеј јахшыдыр!» — дејә адамлара тәсәлли верди. Сонра учадан:

— Кечикмәкдә мәгсәдимиз Горбачовла шәхсән көрүшмәк иди. Лакин вахты олмадығы үчүн бизи гәбул етмәди. Ара адамына дедик ки, Ағамбекјаны, Балајаны, Силваны, кешиш Вазкени истәдикләри вахт нијә гәбул едир, бизи јох? Рыжковун гәбулунда олмаг истәдик, о да једди һарајына гојмады.

— Быј, оғлунуз өлсүн көрүм, аја, нијә Аллаһа дөнүбләр, — Чобан Шүбү јенә бир атмача атды.

Јазов да бизә мәһәл гојмады. Баравики дә јериндә тута билмәдик. Лакин буна бахмајараг бир сыра вәзифәли шәхсләрин гәбулунда олдуғ, фачиәләримизи данышдығ. Онлар бизә һагг газандырдылар. «Өз евинизә гајытмалысыныз» — дедиләр.

Ермәниләр гурултајлар сарајынын гапысына бир лөвһә

вурмушдулар. Орада «Гыдылјана көмәк, Гарабаға көмәк!» ифадәләри јазылмышды. (Гыдылјанла Иванов Өзбәкистанда гызыл, пул топлајыб бир сыра күнаһсыз адамлары һәбс етдирмишдиләр). Ермәниләрин бу һәрәкәти бүтүн депутатларын нифрәтинә сәбәб олмушдур. Бундан элавә ермәниләр тәнәффүс вахты депутатлар арасында күчлү тәблиғат апарыр, азәрбајчанлылар бөһтан атыр, онлары нәзәрдән салырдылар.

Бәкир вә Мәрзијә һәрәмиз бојнумуздан бир лөвһә асмышдыг. Лөвһәдә «Доғма кәндинә гајытмаг истәјән ики мин гачгынын нүмајәндәси» сөzlәри јазылмышды.

Биз депутатларла һәр күн «Россија» вә Москва» мейманханасынын гаршысында көрүшүрдүк. Азәрбајчан ЕА-нын тәртиб етдији журналдан А. С. Грибоједовун, Н. И. Шавровун, В. Велечконун, З. Бүнјадовун, «Молодјож Азәрбајджана» гәзетинә (14 ијун 1988), Х. Л. Хәлиловун Гарабағын тарихинә даир јаздыглары тарихи мәгаләләри, халгын Азәрбајчан депутатларына, һөкүмәт вә партија рәһбәрләринә, гурултај нүмајәндәләринә мүрачиәтләрини мәтбәәдә рус дилиндә јүзләрлә нүсхә чап етдириб депутатлара пајлајыр вә диварлара јапышдырырдыг. Дивара јазылмыш вәрәгәни тәнәффүс заманы миндән артыг адам охујурду. Бу мәгаләдә ермәниләрин ујдурма Гарабағ мәсәләси алт-үст едилирди. Бир нәфәр ермәни шығыјыб дивара вурдуғумуз лөвһәни чыраркән руслар ону һал-һала салдылар...

— Кәсә де, кимләрин гәбулунда олдуруз? Мустафа мүәллим наразы һалда дилләнди.

— Мән шәхсән Бәкирлә бирликдә ССРИ ДИ назири Бакатинин гәбулунда олдум. «Ленинград», «Свердлов» телевизиялары, Гәрби Албанијанын, Португалијанын акентликләри, Американын сенатору биздән мүсаһибә көтүрдү. Бу нечә күндә сонунчу һәлледици комиссия кәлмәлидир. О мүтләг бизи кәндимизә гајтармалыдыр. Ајларла јаланчы вә'дләрлә алданан адамлар суалы суал ардынча вермәјә башладылар, чүнки инам, е'тибар вә е'тигат кәсилмишди...

* * *

Ләмбәли милис мәнтәгәсиндә инсан күтләси дәниз кими далғаланырды. Кечәни Нојемберјан рајонунда кечирән кенерал Максимов мәнтәгәнин габағында вар-кәл едилди. Һәрдән көј көзләрини адамлар арасында кәздирир, өзүнү әлә ала билмирди. Һәјәчан кечирирди...

Бирдән адамлар онун үстүнә јериди. «Нијә сусурсан, бизә бир јол көстәр!» — дејә мүрачиәт етдиләр. Кенерал

фикрини топлајыб: «Јолдашлар, гајытмаг мәсәләси мүрәккәб мәсәләдир, чүнки ермәниләр бүтүн евләри тутмушдулар», — деди.

Көрпүлү Ашыг Мәһәммәд кенерала Галумјандан шикајәт етди. Дөјүлдүјүнү вә 4 миң манат пулунун әлиндән алындығыны деди. Кенерал: «Адам дөјәнләр дә, таланчылар да — һамысы чәзасыны алачаглар!» — дејә үзүнүн көркәмини дәјишди, даһа да чиддиләшди.

Галумјан јумаг кими бүзүшдү, рәнки ағапнаг ағарды. Кенералын тәклифилә Азәрбајчан вә Ермәнистан нүмајәндәләри вә дидәркинләрини он нәфәр нүмајәндәси милис мәнтәгәсинә дахил олдулар... Тәклифләр... фикирләр... сорушулду...

«Зејтун» совхозунда олан гачгын ермәниләр милис мәнтәгәсинә доғру ахышды. Ики-үч машини силаһлы дәстә кәлди... Хулиган дәстәси бир хата төрәтмәјә һазырлашырды. Бәкир кенерала ермәниләрин нијјәтини дејәркән кенерал гәләм-кағыз чыхарыб онларын машинларынын нөмрәсини јазды.

Грикор дәстәдән ајрылыб халгын сых јеринә кәлди, ағзы апарды. Адамлары тәһгир етди, лакин бу јердә дөзмәк гызыл иди. Кенерал милис мәнтәгәсиндән бајыра чыхыб:

— Сабаһдан Ләмбәли вә Көрпүлүләр евләринә гајытмалыдылар! — дејә учадан е'лан верди.

Көзләнилмәјән јердән бу хош хәбәри ешидән гадын-киши бир-бирини тәбрик едир, севинчдән күлән ким, ојнајан ким, ағлајан ким...

Чобан Шүбү Чобан Вәлини гучаглајыб өпдү: «Инди инандым ки, Бәһлул данәндә демишкән, һагг варыјмыш, әмбә хырыллатмағы да варыјмыш. Инди инандым ки, о көј јајлахлара бир дә кедәжәјик, чичәкли чәмәнләри бир дә кәзәжәјик. Гомрал сүрүјү Чөјрүмнән Тәкбулаға тәрәф јеллијәжәјәм, сәнин варлығына шүкүр Аллах! — дејә Аллаһа јалварды, дуа етди.

РИК-нин сәдри А. Гаракөзјан үзүнү кенерала тутуб:

— Јолдаш кенерал, сабаһ һәфтәнин 6-чы күнүдүр. Ичәзә верин, гајытмаг мәсәләсини һәфтәнин биринчи күнүндән башлајаг, — дејәркән кенерал һеч бир тәрәддүд етмәдән разылашды... (Бәлкә дә бу әввәлчәдән данышылмыш тәдбир иди).

Гадын, киши, ушаг севинә-севинә милис мәнтәгәсини тәрк етди... Садахлыларын севинчи дә ләмбәлиләрин севинчинә гарышды. һамы бир-биринә көзәјдынлығы верирди. Кенерал Максимовун дәстәси вә ону мүшајиәт едән машинлар Нојемберјана доғру гатарлашды. Макси-

мов сабаһысы Ирәвана кетди, о бир даһа архаја гајытмады, ермәни мафијасынын торуна дүшдү. Кенерал Максимовун сон кәлишиндән сонра ермәниләрин икинчи Калифорнија адландырдыглары Ләмбәли вә Көрпүлүнүн чәннәт күшәсинә бәнзәјән е'чазкар мәнзәрәли эразиси, ев-ешији, јурд-јувасы, дағ-араны, бағ-бағаты— һамысы мүхәннәт гоншулара галды. Белә ки, Јухары Көрпүлүнүн 98 фаиз хүсуси, ләмбәлиләрин исә 40 — 50 фаиз хүсуси вә дөвләт евләри тәмәннасыз олараг ермәниләрә верилди.

Ики күн әввәлки шадлыг вә севинчдән нишанә галмамышды. Сон кәлиш, сон чаваб, сон фитнә бүтүн арзу вә үмидләри пәр-пуч етмишди. Бахышлар гәмли, үзләр кәдәрли, көзләр нәмлијди. Ики күн әввәл: «Ләмбәли вә Көрпүлү халгы сабаһдан өз кәндләринә гајытмалыдыр»,— дејә һөкмлә дејилән бу чүмләнин сәдасы һәлә дә адамларын гулағында сәсләнир...

7 — 8 ај кечә-күндүз мүбаризә едән ики кәнди дидәркинләринин сон үмиди бах беләчә пуч олду...

Шәр гарышырды, гадын, киши сүрүнә-сүрүшә мејданы тәрк едир, һычгырыглар, сызылтылар түк үрпәрдир. Адамларын бир һиссәси елә бил гаражын даш диварына мисмарланмыш, һејкәлләшмишдир...

Бәс дејирләр: «Гылынчы вар, Аллаһын»,
Нәдән өтрү сијирмәјир гынындан?
Ешитмирми сәдасыны бу аһын?
Нијә кечир күнаһкарын ганындан?

Бәс дејирләр: «Бөһтанчылар доғраныр,
Өзләринин кирли, ијрәнч јолунда».
Нәдән өтрү көз үстүндә сахланыр,
Иблисләрин сағында, һәм солунда?

Бәс дејирләр: «Аналарын көз јашы,
Јердә јери, көјдә көјү јандырыр».
Нәдән өтрү әритмәјир дағ-дашы,
Һијләкәрләр дајаглары сындырыр.

Бәс дејирләр: «Әдаләт вар дүнјада»,
Нәдән өтрү көрүнмәјир изләри?
Фитнә- фәсад ашыб һәддән зијада,
Нәдән ағдыр әдаләтин көзләри?

Бәс дејирләр. «Гылынчы вар, Аллаһын»,
Нәдән өтрү сијирмәјир гынындан?

Ешитмирми сәдасыны бу аһын?
Нијә кечир күнаһкарын ганындан?

* * *

Ләмбәли көјләриндә заман-заман чох ачы јелләр әсмишди, чох шимшәкләр ојнамыш, чох илдырымлар чахмышды, лакин индики фәлакәти өмрүндә көрмәмишди бу улу көјләр. Бу күн јенә матәм либасы кејинмишди һәр јан, машын карваны гатарлашмышды. «Әлвида» дејирди сон дәфә ана јурдуна. Моторлар ишә дүшүр, кур ишыглар сәманын гара чәршабыны парчалајыр, гаранлыглар јох олур, асфалт суд кими ағарыр... Једди ај евиндә гонаг галдығымыз гонагсевәр садахлылар, 7 ај аиләликлә гонағы олдуғум, бир дәфә дә рузары дәјишмәјән Гызјетәр ханым оғланлары: Әдаләт, Мүбариз, гызы Кәмалә, Сабир, Исмајыл, мүәллим, Камал көрпә Имран илә бирликдә бизә «Јахшы јол» — дејир.

Јүклү машынар тәрпәннр, машынарын үстүндәки арвад-ушаг сон дәфә көзләрини, заман-заман һәсрәтини чәкәчәкләри ана јурдун көјләриндә долајыр... Сызылтылар моторларын сәсинә гарышыр, түкүрпәдичи бир сәһнә јараныр. Баба јурдуну итирмәк нә јаман бәлајмыш, аман Аллаһ! Елә бил инсан чандан ајрылыр. Кәндләр архада галдыгча сызылтылар бајатыја чеврилир. Кечәнин гојнуна вәлвәлә салырды. Шаһзадә Ајвазова илә Көрпүлү Күллү Шәмилова нијә өзләринә белә диван едирдиләр. Бәлкә Јусифлә Катибин, чијәрпараларынын Гарабағ вурүшмасында гәһрәманчасына шәһид олачаглары аналара әввәлчәдән әјан олмушду?

Машынар Бәнөвшәнин көрпүсүнү кечәркән дөнүб бир дә архаја бахырам, диванә кими учадан «Саламат гал» рәдифли ше'рими охујурам:

Бәлкә бир дә бу јерләри көрмәдим,
Ај дағлар, кедирәм, кәл саламат гал!
Инчиләрдән мән дојунча дәрмәдим,
Чичәк, саламат гал, күл, саламат гал!

Инсанлар да дәстә-дәстә көчүрләр,
Бүлбүл олуб чәмәнзардан учурлар.
Ачы-ширин шәрбәтләри ичирләр,
Дојмајыб кедирләр, бил саламат гал!

Көзәлләрин јагут рәнкли ләбисән,
Хәстәләрин шәфа верән һәбисән.

Шаирләрнин илһамысан, тәбисән,
Чичәк, саламат гал, күл, саламат гал!

Чанлар алан мүғәннисән әввәлдән,
Тар-каманлы сәдан кәлир һәр елдән.
Бусә алдын мин бир назлы көзәлдән,
Чешмә, саламат гал, көл, саламат гал!

Ағ өрпәксән көј дағларын башында,
Һәмајылсан кәдикләрин гашында.
Дүрданәсән гајаларын дөшүндә,
Чискин, саламат гал, түл, саламат гал!

Ләмбәли Вәли дә дејир заманлар,
Чох бәд кечир сон дәгигә, сон анлар.
Мән өлсәм дә, гој вар олсун чаванлар,
Маһал, саламат гал, ел, саламат гал!

* * *

Қарван кедир, асфалт јоллары кәләфләјир. Бу дәрди башындан ашмыш, күнаһсыз карван әһли билмир ки, онлары гаршыда һансы фәлакәт көзләјир.

Қарван кедир... Үрәкләрин телләри шинләрә долашыр, шинләр сүрүнүр... Ағы сәсләри, инилти вә сызылтылар кечәнин гојнуна вәлвәлә салыр, дағлары баш-баша кәтирир. Һарајаса гонан бир бајгуш арамсыз улајыр, улајыр. Санки дејир: «Бу күнүнүзә «шүкүр» дејин. Сизин пәнаһ кәтирдијиниз өлкәни бөјүк фәлакәт вә фачиәләр көзләјир».

Қарван кедир... Қарван әһли һарадан биләјди ки, 20 Јанварда гырмызы ордунун силаһлары Бакыда ган гусачаг, гадын, киши, ушаг танкларын тылтыллары алтында хынчым-хынчым олачаг. Онлар һарадан биләјдиләр ки, харичдәки ермәни лоббисинин пулу һесабына һакимијјәтә кәлән М. Горбачов ашкарлыг пәрдәси алтында Гарабағ торпағыны әлә кечирмәк үчүн ермәниләрә имкан јарадачаг, Гарабағ һәррача гојулачаг, бир зинанын базарында мал олачагдыр. Онлар һарадан биләјдиләр ки, өмрүнүкүнү Азәрбајчанын мүстәгиллијинә һәср едән нечә-нечә оғулларымыз екстремист ады илә һәбс едиләчәк, онлара гара јахылачаг, мүһасирәдә галан Хочалынын һарајына, үнүнә мәһәл гојан олмајачаг, русларын көмәји илә Хочалы әһалиси башдан-баша ганына гәлтан едиләчәк. II-Хатын фачиәси јараначагдыр. Қарван әһли Азәрбајчанын мүстәгил демократик бир өлкә олачағыны, һакимијјәтдә мүхтәлиф дәјишикликләр олачағыны һеч ағлына да кәтирә

билмэзди. Онлар инана биләрдиләрми ки, Гаракәнд көләриндә И. Гајыбов, Т. Исмајылов, М. Әсәдов кими дәвләт хадимләри, А. Мустафајев, О. Мирзәјев вә с. журналистләр Рус империјасынын фитнәкарлығынын гурбаны олачаглар, Чинкиз Мустафајев, Салатын Әскәрова кими горхмаз оғул вә гызларымыз ермәни күлләсинә туш олачагдыр.

Карван кедир... үрәкләрин телләри шинләрә долашыр. Кечә диксинир, кечәнин түкү үрпәрир... Карван әһли ағлына кәтирә биләрдими ки, империјанын тәхрибаты вә вәзифәпәрәстләрин фитнәкарлығы, пула, шөһрәтә, дәвләтә һәрислији, гәрәзчиләрин бәд әмәлләри вә хәјанәти нәтичәсиндә өлкәнин дилбәр кушәләри, гызыл јатаглары олан Шуша, Кәлбәчәр, Лачын, Губадлы, Фүзули, Ағдам, Зәнкилан, Чәбрајыл Ағдәрә кими көзәл торпаглар вурушсуз ермәнијә вериләчәк. Гыз-кәлин дәстә-дәстә әсир апарылачаг, намус, иззәт, гејрәт әлдән кедәчәк, вар-дәвләт Ирәвана дашыначаг. Бир милјондан артыг гачгын гышы чөлләрдә чадырларда кечирәчәк. Карван әһли ағлына белә кәтирмәзди ки, Дағүстүпарк Шәһидләр хијабанына чеврилә, муздлуларын һәмләсинә дөзмәјән арвад-ушаг Араз чајыны јарыб Ирана пәнаһ апара. Онлар инана билмәздиләр ки, дағлары титрәдән Азәрбајчан аналарынын аһ-наләси дүнјанын ән мө'тәбәр тәшкилатлары олан нә БМТ-нин, нә дә АТӘМ-ин түкүнү тәрпәтмәјә.

Онлар билмирдиләр ки, вахт олачаг мизан-тәрәзи гурулачаг, 20 Јанвар, Шуша, Лачын, Хочалы, Ағдам, Кәлбәчәр, Губадлы, Фүзули, Зәнкилан, Чәбрајыл фитвасынын күнаһкарлары акаһ олуначаг, халг гаршысында лајигли чәза алачаглар.

Карван кедир... тәкәрләр сүрүнүр, јоллар кәләфләнир, нә сызылтылар кәсир, нә сабаһ ачылыр... Јајлым гушунун сәси јол кәнарындакы гоча говаг ағачынын башында охујан бүлбүлләрин шән сәсинә гарышыр. Бу нәғмәкарлар карван әһлинә хош хәбәр верир: Санки дејир: «Азәрбајчанын бу дар күнүндә аналарын аһ-наләсини ешидән талә үмулмаз вә көзләнилмәз јердән бир гапы ачагаг, өз сијасәти илә Түрк дүнјасында танынан вә севилән елчисини көндәрәчәк. (Ә. Елчибәј нәзәрдә тутулур—ред.) Гејрәтли, икид оғланларымызын тәдбири вә гәһрәманлыг гүдрәти нәтичәсиндә ганлар баһасына олса да торпагларымыз дүшмән тапдағындан азад олачаг, јурд һәсрәти чәкән арвад-ушаг исти күмәләринә — түрбәләрә гајыдачаглар. Онда Азәрбајчан башдан-баша күләчәк. Бу күн олдугча јахындадыр.

Онда бу гэлэбэнин тэшэббүсчүлэринин вэ өлмэз гэлрэманларынын мөһтэшэм вэ эбэдијјат һејкэли түрк дүнјасынын гэлбиндэ заман-заман учалачагдыр. Һәмин күн мүтлэг кэлэчэк. Азэрбајчан азад вэ мүстэгил олачаг!..

Карван кедир... Үрэклэрин теллэри шинлэрэ долашыр, нэ јоллар гуртарыр, нэ дә сәһэр ачылыр. Ағы сәслэри вэ көјнэртилэр кечэнин чанына вэлвэлэ салыр... Уғулдајыр, дағларда экс-сәда верир. Заман кетдикчэ сызлајачаг, көјнэјэчэк, гулаглары дэлэчэк, үрэклэри парчалајачаг бу Ләмбэли налэси, Ләмбэли фәғаны, Ләмбэли фәрјады.

ЕПИЛОГ ЭВЭЗИ

Мүхәннэт гоншуларын банс олдуғу гачгынлыг иллэриндән алты илдән артыг бир вахт кечмишдир. Бу алты илдэ чох сулар буланмыш, чох боранлар гопмуш, чох шиншэк-лэр ојнамыш, чох илдырымлар чахмышды...

Ләмбэли вэ Көрпүлү дидэркинлэри 14-15 рајона сәпэләнмиш, гонум-гардаш бир-биринин көрүшүнэ тамарзы галмыш, бир-биринин хејир-шәриндэ иштирак-едэ билмир. Үзү гара олмуш јохсуллуғ адамларын әл-голуну бағлајыбдыр. Кедиш-кәлиш гијмәти һәддини ашыб. Гонум-гэлэвэ бир-бирини јалныз хәјалла јад едир, јурд јерлэрини баба јурду јана-јана анчаг рөјаларда јашајырлар. Аталар бу јердә дејир ки, кечэлин үстүндән сары јара.

Будур, јенэ хәјал көһләнним дағлы-аранлы, бағлы-бағатлы бабам јурдуна гајыдыр. Кәнд харабалығы андырыр. Зәнчирдән ачылмамыш итлэр һәлә дә улашыр. Сағына кәлән гарашалвар инәклэрин сәси дағлара вэлвэлэ салмышды. Гызларымызын ағ күллү чеһиз халчасы «кирвэлэр»ин дөшәмәсини бәзәмишди. Азэрбајчанлы гыз-кәлинлэрин бармагларындан чыхарылан брилјант гашлы үзүклэр, бармагчалыглар, бојунларындан дартылыб гопарылан, гызыл зәнчирлэр, сырғалар голбағылар ермәни гадын вэ гызларынын бојун боғазында бәрг вурур, кишилэринэ зөвг верир...

Хәјал көһләнним башы бәрк ајғыр кими дајанмыр, лап көһнәлији, дәринликлэрэ сәкир. Кәнд тоју, гара зурнанын сәси Ләлвэрэ экс-сәда верир. Дебед ахарында дајаныр, Јелдағы, Бабакәр сүкутдадыр. Мешәлэр, бағлар зүмрүд дон кејиниб. Јахасына рәнкарәнк инчилэр дүзән јамачлар лачивәрд көјлэр кими улдуз-улдуз јаныр. Мей дә әтир сәпир чәмәнлэрә...

Аталар демишкән, дүнјада үч шеј баша бәладыр: бир јохсуллуғ, бир ајрылыг, бир өлүм.

Јохсулсан, јапыш зәһмәтдән, өлүм һагдыр, она чарә јох-дур. Бөјүк бир маһалын дәдә-баба јурдундан әбәди ајрылмаг фәлакәтини адам һеч тәсәввүрүнә белә кәтирмириди. Кечә-күндүз хәјалән Вәтәнин чығырларыны гарыш-гарыш долананлар, ону өзүнә түрбә сајанлар баша дүшүрләр ки, өлүмдән дә бетәрмиш вәтәндән ајрылмаг. Оғул, гыз, ата, ана, нәвә һәсрәтини көлкәдә гојур вәтән һәсрәти, вәтән ајрылыгы. Бә'зи адамлар онлара верилән мејдандан истифадә едәрәк «јана-јана» вәтән һәсрәтиндән данышырлар.

Вәтәнин әсл һәсрәтини чәкәнләрин исә нә мејданы, нә пулу, нә адамы вар. Онлар долмуш булуд кими бошалмаг истәјирләр. Мәнфи емосијалар үрәкләрини парчалајыр, јаш одун кими корун-корун јаныр, илләр узуну һеј түстүләнир, лакин аман Аллах, нә јаман бәләјмыш вәтән итирмәк, нә јаман дәрд имиш аталар дедији бу ајрылыг дәрди.

Гачгынлыг илләриндән дәрд ил кечир. Бу вахтадәк чох шимшәкләр ојнамыш, чох илдырымлар чахмышдыр, һәсрәтиндән дәли-диванә олдуғумуз баба јурдумуз күндүзләр хәјалымызда, кечәләр исә рәјаларымызда доланыр. Дәрд илдән сонра доғма јурдумла һәмсәрһәд олан Садахлы кәндиңә сәјаһәт едирәм.

Машын Сарал кәндиңә кечәндә көзләрим Дебедин сағ саһилиндә јерләшән, Барахлы тәпәси, Хан архы, Көтәшкәр, Сары күнеј, Гара гузеј, Көјәрчинли дәрә, Ушаг оғлунун дәрәси, Көһнә калафа, һачыларын, Чәләси, Јалоғун алты, Дәјирми, Гарабулаг, Бејтарабчы Кәздәји, Алверди оғлунун бичәнәјиндә, Гаратиканлы тәпәдә, Даш јатагда, Иса оғлу Алынын булағынын јанларында доланыр: Чыраглы, Көјәрчинли дәрә, һачы булағы, Орта күнеј, Гара гүзеј, Төәрә тәпәси, Кәздәк, Аға булағы, Көјчал, Мағазалы, Тәһнәли булаг, Гоша дағдаған, Чәркә тикан, гол-ганады, сынмыш гартал кими, мә'јус һалда хәјала далмышды, санки ичин-ичин ағлајырды әсир дүшмүш бу јерләр.

Көз тутдугча узанан, јаз оlanda јамачлара көзәллик верән көзәл мәнзәрәсилә инсанлары әсир ејләјән, мејвә бағларындан әсәр-әламәт галмамышды. Бағларда тәк-түк ағач көзә дәјирди. Кәнд дә, бағлар да харабалыгы андырырды. Сүрүчүјә машыны Бурма јолу илә габаға сүрмәји хаһиш едирәм. Мән узагдан-узаға олса да һәсрәтләримлә говушдуғум үчүн өзүмү күчлә әлә алырдым.

Дебед чајы сөјләнә-сөјләнә ахырды. Онун сағ саһилиндәки милис мәнтәгәсиндә ики нәфәр көрүнүрдү.

Дана дағы, һајвалы, Јелдағы, Күнәш, Бабакәр дағлары, һачагаја гол-гола вериб Чадырған дүзүнә, Узундәрәјә, Гара суја, Јумру дүздаға, Гыллычыраға, Шәрбәтли булаға, Авда-

ла, Хырдалара, Чәлилә, Гара Нәбијә, Мүрдәшәли дәрәјә, Даш булаға, Авдалын тәпәсинә, Қазымын дәрәсинә, Аслан ағанын калафасына, Инчилли тәпәјә, Назик дәрәләрә, Гаранлыг дәрәјә, Кәримин гүзејинә, Гачаг јатан күнејә, Тысбағалы булаға, Чомуш гырылана, Чуфут өләнә, Тахыл чәләсинә, Ајаг нәләсинә, Саралын дәрәсинә. Өкүз өлән дәрәјә, Инчилли тәпә, Кен дәрә, Көзәлли, Чанавар басылан, Дуздаглы, Сел дағылан, Іача гаја, Көјәмли, Гара торпағын бурну, Дашды бурун, Тәкдағдаған, Селдағылан, Гараағачлыг, Түлкү тәпәси, Ағ дәрә, Әјри дәрә, Сулунун дәрәси, Суатын дәрәси, Іарава кечид, Гамышлы, Боз тәпә, Јолашан, Көдәк храм, Ајаг чәләси, Тахыл чәләси, Дивәкли, Пүшүн дәрәси, Көзәл тәпә, Даш булаг, Саггызлы, Гызыл гаја, Хәзәллијә һасар чәкиб дајаг дурмушду. Көзләрим дојмур, ајаг кәзмәк истәјир гарыш-гарыш о јерләри, лакин јоллар бәндәр-бәндәр бағланыб.

Нәнә-бабаларымыз заман-заман бу јерләрдә мәскунлашмыш, јаз оlanda чичәкли јамачларда нахырларла мал, сүрүләрлә гојун сахламышды. Онлар бир заман һајгыртысындан гулаг тутулан ат кишнәртиси дағлары титрәдән бу јерләрин һәр гарышына ад вермишдиләр. Икидләр ат сүрмүш, гылынч ојнатмышды бу јерләрдә. Инди долу вурмуш бир зәмини андырыр, бу һүрүләр, пәриләр дијары.

Баһар фәсли... Мешәләр, јамачлар зүмрүд дон кејнииб јахасына рәнкарәнк инчиләр дүзән чәмәнләр, лачивәрд көјләр кими улдуз-улдуз јаныр... Меш дә назлы бир әттәр кими әтир сәпәләјир чәмәнләрә.

Сәлјурдун гојнундан әсән сәрин вә хәфиф меш көрпәләри мәст едәрди. Бир-биринин гојнуна кирәрди онлар.

Палантөкән јохушунда һүнәјүрлү ајғырларын, ешгли мадјанларын белиндә көјәрчин дәстәси кими көч арабаларынын јанындан һај-күјлә кечән гыз-кәлинин күлүш сәсләри сәһәри саламлајар, Гуш гајасынын әтәјинә доғру ганадланар, зүмрүд мешәләрин үстүнә төкүләрди. Мешәнин гојнундан төвшүјәрәк чыхан дағ чајы һарај-һәшир саларды.

Палантөкән, Шилләр архачы, Мешәбашы, Дардаш, Іејдәрбәј, Чалалоглу, Чешмәнис, Күллүкәнд, Сугарышан архада галарды... Өркәнли чәнкәлли кәлләри тәнбәл-тәнбәл јоллары кәләфләјәрди.

Гаракөлүн кәнарында, Дарјурдда, Көјбулагда, Чөјрүмдә, Кәпәнәкчиоғлунун вә Пәришанын таласында, Назарлынын јурдунда, Гарајурдда, Іачөјнүн јалында, Іасанларын јурдунда, Вәләјнүн јурдунда, Чичәклидә, Гатар гајада, Балы булағынын, Сары булағын, Сәди булағынын јанларында, Сарф дәрәнин, Үч булағын јанында, Көдәк јалда, Узун

гылынчда, Нағынын архачында, Дашын башында, Көз
јурда, Көјбулагда, Чөјрүмдә, Мурадын јурдун-
да, Ашырларын јурдунда, Узунаданын јахасында, Иачыла-
рын јалында вә Гарархачда алачыглар вә дөјәрләр көрүнәр-
ди. Гыз-кәлин јүјрәк дағ чајларынын үстүнә төкүләр,
јујунар, даранар, көрпәләр атылыб-дүшәрдиләр. Ахшамлар
көрпәләри дағ чајларынын зүмзүмәси јухуја верәр, сәһәр-
ләр исә шәләләләрини һарај-һәшири вә гушларын үрәкачан
нәғмәси јухудан ојадарды. Гумрал сүрүләр, мал-гара сәпә-
ләнәрди. Чобан түтәјинни инилтиси дә дағлара-дашлара
вәлвәлә саларды. Кәкликләрин, торағајларын гаггылысын-
дан гулаг тутуларды. Балы булағынын, Тәкбулағын, Сары
булағын башында еркәкләр шаггаланар, ашыг кәләр,
мәчлис гуруларды.

Сарачлы Иүсејнин, Әмраһын, Хынды Мәммәдин, Каман-
дарын, кәнчләрдән Садахлы Әһмәд, Мәһәммәд вә Гасымлы
Нурәддинни дағлары, гајалары көврәлдән бармаглары тавар
сазын телләриндә кәзәрди. «Мәммәдбағыры», «Мансыры»,
«Руһани», «Султаны» «Јаныг Кәрәми» һавалларынын гәлб-
ләри дағлајан сәдалары Көдәк јалда, Узунгылынчда еши-
диләр, дағ чајларыны да сусдурар, кедишиндә сахлајарды.

Һәрдән думан, чискин јәһәр тәрәфдән сүрүнәр, Јелата-
нын, Тодарын башына ағ кәлағај бағлајарды.

Хырдача инчи гырынтылары төкүләрди чичәкләрин
үстүнә. Көзләри гамашдырарды бу жаләләр күнәш азча
чамалыны көстәрәндә.

Аранда тахыл бичини башлајарды. Аранын истиси үзләр-
ри тәндир кими гарсыдарды.

Үч ај јајлагда јајлајан арвад-ушағы танымаг олмурду.
Елә бил јаһагларына гырмызы боја чәкиләрди.

Пешгурд вахты кәләндә гыз-кәлин јаллара чыхар, Ка-
лафлыға, кәмәр кими дағларын белинә долашан Өкүз учан,
Телли учан јолларына бахардылар. Килејләнә-килејләнә
архаја гајыдардылар.

Көј от дөшәнмиш ичи гарпыз, јемиш вә мер-мејвә илә
долу аранчы арабалары јурда јахынлашанда арвад-ушаг-
тын севинчи јерә-көјә сығмазды. Һәр аранчы кәлиши бир
бајрам оларды. Аранчысы кечикәнләрин бурун-дамағы
јерлә сүрүнәрди. Өмүрләрини көј јајлагларда кечирән нәнә
бабаларымыз бир әср, әсрдән артыг өмүр сүрәрдиләр. Го-
јун гырхыны башлајар, үзлү гојун пендириндән мотал
тәпиләр, һәфтәләрлә неһрә чалхаланыб јағ гарыны сөјкә-
нәрди бир-биринә. Сүдлү чөрәк бишәр, фәсәли јағланарды...

Аман Аллаһ, нә көзәл күнләримиз варыјды. Јарымкөчә-
ри тәрәкәмә адәтләримиз дә, јурд-јувамыз да чөрәкбасан,

мүхәннәт гоншуларын учбатындан һәмншәлик әлдән кетди.

Јоллар бағланыбдыр. Кәнд-кәсәк дә, јајлағлар да јурд јерләри дә кечә-күндүз һарај чәкир, әсир дүшмүш бу чәннәт күшәсиндә нә сүрүләр вар, нә буға һајғыртысы ешидилир, нә дә ат кишнәртиси. Сыра дағлар бурда бојуи бүкүр, бурда чобан түтәк чалмыр, тәнһалыгдан түк үрпәрир. Шәлаләнин гулагбатыран шағгылтысы арасындан бир уғулту ешидилир, хејр бу уғулту дејилдир. Бу, нәнәләрини јурд јериндә галмыш руһудур. Бу, јурд дашларынын сызылтысыдыр. Булағлар да килејләнир, дағ чајлары да, дағлар да дејинир, бу тәнһалыгдан папаг дүшүр... Кими диндирирсән «бирчә дәфә чынгыллы дағ чығырлары илә јурд јеринә сүрүнсәјдим, үз сүртсәјдим онун боз дашына, долансајдым чешмәләрини башына, өлсәм дә, бу дүнјада дәрдим олмаз», — дејә од тутуб јаныр. Вәтән һәсрәтинә дөзмәк чох чәтиндир. Бунун үчүн сәбр вә ирадә лазымдыр, јохса инсан тез мәһв олар. Агалар јахшы дејиб ки, су ахан јердән бир дә ахар. Вахт олачағ заман өз һөкмүнү верәчәк. Сағ галанлар вәтәнә гајыдачағ, динә-имана кәләчәк. Бу, тарихин һөкмүдүр.

Гој Борчалы халгы бизим сәһвләримизи тәкрар етмәсин, кәләчәкдә һеч олмаса бизим дә тәсәлли алачағымыз, үмидкаһымыз ағыр елләрини кешијиндә мөһкәм дајансынлар.

Башы чәкәнләр јахшы билир нә демәкдир гәриблик, нә демәкдир јурд һәсрәти...

Шәр гарышыр, сүрүчү чијнимә тохунуб мәни хәјалдан ајырыр. Машына отуруруг. Машины тәрпәнир, мән Ләмбәли көјләриндән бахышларымы чәкә билмирәм, бахышларым да, гәдәмләрим дә үрәјимин телләри дә гырылыр, баба јурдумда галыр... Үзүлүрәм, әријирәм шам кими. Бәлкә дә сон кәлишимди, бәлкә бир дә бу јерләри көрмәдим...

Мән долмушдум булудлар кими, сүрүчү дә суаллар верирди. Бу хош вә һәр шејдән гијмәтли хәјалдан мәни ајырмаг истәјән сүрүчүјә гәзәбләнирәм. Сарачлы Һүсејнин радиода охудуғу «Јаныг Кәрәми» һавачатындан илһама кәлән, хәјалән Вәтәнин көјләриндә сүзән, онун чајларына гарышыб ахан, гүрбәти өзү үзүн мәһбәс сајан, кечә-күндүз «Вәтән» дејә јанан бир гачгынын үрәк чырпынтыларыны «Диндирмә» рәдифли гошмамда елә орадача сөјләјирәм:

Гаралмышам булуд-булуд олмушам,
Ана јурдун көјләриндә кәзирәм.
Кәрәминин наләсиндән долмушам,
Курлајырам көјләр кими, диндирмә!

Ат белиндә Сугаршандан кечирәм,
Чичәклидән Көдәкјала учурам.
Дизә чөкүб Тәкбулагдан ичирәм,
Инләјирәм нејләр кими, диндирмә!

Көјбулагдан Јелатана бахырам,
Чығырларла Гарархача чыхырам.
Гарышмышам, дағ чајына ахырам,
Чаглајарам чајлар кими, диндирмә!

Гүрбәт мәнә бир мәнбәсдир, ганырам,
Мән өзүнү бурда гәриб санырам.
Кечә-күндүз «Вәтән» дејә јанырам,
Жәрилмишәм јәјлар кими, диндирмә!

Мән Вәлијәм, Ләмбәлидир маһалым,
О јерләри долашдыгча хәјалым.
Артыр күнү-күндән мәним мәлалым,
Аглајарам ағлар кими, диндирмә!

Л. 58. В. Ләмбәли. Б. Әбдүррәһманов. Ләмбәли фәрјады. Б. Азәрнәшр. 1995. 109 сәһ.

Азәрбајчан Јазычылар Бирлијинин үзвү Вәли Ләмбәли Борчалы Ләмбәлисиндә дүнијаға кәлиб. О. «Интигам», «Әдаләт» адлы романлары, «Һагг һарајлары» адлы повест вә һекајәләр китабы вә мәтбуатда кедән бир чох ше'рләрилә охучулары јахшы танышдыр. Оун илк гәләм тәчрүбәси мәзмунуну һәкимли Чаваддан алдығы «Интигам» романы олмушду. Б. Әбдүррәһмановла биркә јаздығы «Ләмбәли фәрјады» адлы сәнәдли повестиндә Ләмбәли вә Көрпүлү халгынын тарих боју фәлакәтә дүчар олмасындан, 1988-чи илдә ермәниләр тәрәфиндән вәтәнләриндән вәһшичәсинә говулмасындан, совет һөкүмәтинин бу вәһшилијә биканәлијиндән вә ону дәстәкләмәсиндән, 1990-чы ил 20 Јанвар, Сарал, Гурсаллы, Вартан фаһиәсиндән сәһбәт ачылыр..

Л $\frac{0503000000-62}{M-651(07)-94}$ е'лансыз

ББК 9 (С. 42)

ISBN 5—552—01527—4

Вәли Гоча оғлу Сејидов
(Ләмбәли)

Бәкир Әһмәд оғлу Әбдүррәһманов

ЛӘМБӘЛИ ФӘРҶАДЫ

Азәрнәшр — 1995

Бәдии редактору *Т. Маликов*
Техники редактору *С. Шаһбазова*
Корректору *Е. Фејзуллајева*,

Дығылмаға верилмиш 15.03.94. Чапа имзалап-
миш 29.08.94. Форматы 84×108 ¹/₃₂. Мәтбәә кагы-
зы № 2 Лүксәк чап үсулу илә. Әдәби гарнитур.
Шәрти чап вәрәги 5.88. Шәрти рәнкли сурәти 6.09.
Учот нәшрвәрәги 5.7. Тиражы 2000. Сифарыш 505.

Мүгавилә гијмати илә.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информа-
сија Назирлији

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бақы, — 370005
Һүсү һачыјев күчәси, № 4.

1 №-ли мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.